



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E**

**FEME'A'AKI**

**'A E HOU'EIKI**

**MĒMIPA**

**'O E**

**FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	4
'Aho	Monite, 6 Fepueli 2023

**Fai 'i Nuku'alofa**

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	<i>Johnny Grattan</i> Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fusimālohi	
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui



## FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 4/2023  
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 6**

**Fepueli 2023**

**Taimi: 10.00 am**

<b>Fika 01</b>		<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>		<b>Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>		<b>Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea</b>
<b>Fika 04</b>		<b>LIPOOTI 'O E FOLAU FAKA-FALE ALEA:</b>
	<b>4.1</b>	<b>Lipooti Folau Fika 7/2023:</b> Konifelenisi Hono 51 'a e Hou'eiki Sea 'o e Fale Alea 'o 'Aositelelia, Nu'usila, pea mo e Pasifiki, 4 – 8 Siulai 2022, Melipoane, 'Aositelelia
	<b>4.2</b>	<b>Lipooti Folau Fika 8/2023:</b> Fakataha Hono 27 'o e Konifelenisi 'a e Ngaahi Fa'ahi ki he Konivesio Ngāue 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha Fekau'aki mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea (COP27), Sharm El-Sheikh, 'Isipite, 'aho 6-18 Novema 2022
<b>Fika 05</b>		<b>KOMITI KAKATO:</b>
		<b>NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:</b>
	<b>5.1</b>	<b>'Omipatimeni 2021/2022</b>
	<b>5.2</b>	<b>Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022</b>
	<b>5.3</b>	<b>Potungaue 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022</b>
	<b>5.4</b>	<b>'Ofisi 'o e Palemia 2021/2022</b>
	<b>5.5</b>	<b>Potungaue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022</b>

	<b>5.6</b>	<b>Komisoni Fili 2022</b>
		<b>NGAAHI TU'UTU'UNI:</b>
	<b>5.7</b>	Tu'utu'uni Fika 1/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakapekia) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (Covid-19) 2022
	<b>5.8</b>	Tu'utu'uni Fika 2/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'i he Taimi 'o e Fakatau) 2022
	<b>5.9</b>	Tu'utu'uni Fika 3/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020
	<b>5.10</b>	Tu'utu'uni Fika 4/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai) 2020
	<b>5.11</b>	Tu'utu'uni Fika 5/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founa Tautea) ki he Ngaue Fakapule'anga 2022
	<b>5.12</b>	Tu'utu'uni Fika 6/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Founa Ngaue ki he Loto Mamahi mo e Va Tamaki) Ngaue Fakapule'anga 2022
	<b>5.13</b>	Tu'utu'uni Fika 7/2023: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2022
		<b>LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA:</b>
	<b>5.14</b>	<b>Lipooti Folau Fika 2/2023:</b> Fakataha 'a e Kulupu Teknikale 'a e Konifelenisi 'a e Ngaahi Fale Alea 'a e 'Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022
<b>Fika 06</b>		<b>Ngaahi Me'a Makehe</b>
<b>Fika 07</b>		<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga .....	8
Lotu .....	8
Ui ‘a e Fale .....	8
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
‘Asenita ngāue ‘a e Fale .....	9
Kole ke fakalongolongo miniti 1 Fale Alea ki he pekia Fakafofonga mālōlō ko <i>Dr. Sitiveni Halapua</i> .....	10
Faka’apa’apa miniti ‘e 1 ‘a e Fale Alea ko e faka’apa’apa ki he pekia .....	10
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7/2023 .....	10
Tui ‘ikai ha kupu he Tohi Tu’utu’uni Fale Alea ke faka’atā tohi ‘avetakai.....	12
Līpooti folau fika 7/2023.....	14
Tokanga ki he ngeia mo e molumalu Fale Alea.....	16
Fokotu’u ‘Eiki Sea e Lipooti Folau Fika 7/2023 ke tali.....	20
Poupou ki he Lipooti Folau fika 7/2023.....	20
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Folau Fika 7/2023.....	20
Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 8/2023 .....	20
Ola e fakataha mo e ngaahi fokotu’u Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 8/2023.....	22
Poupou ke ‘ata kitu’a ngāue felave’i mo e palopalema ‘o e feliuliuaki e ‘ea .....	23
Fehu’ia e tukupā ‘a Tonga fekau’aki mo e ma’u’anga ivi fakafo’ou ke peseti 100 he’ene a’u ki he 2045 .....	25
Tali Palēmia fekau’aki mo e tāketi ke a’u ki he 2045 kuo peseti 100 ngāue’aki Tonga e ivi fakanatula .....	25
Tonga e fuofua fonua ke fakamo’oni ki he aleapau <i>Blue Planet Alliance</i> .....	25
Tokanga ki he fakafatongia’aki e Lipooti folau ‘a e Fale Alea ke fakahoko ngāue fekau’aki mo e Tō Folofola Tu’i .....	26
Fakamatala Fakafonua ‘a Tonga ‘i he <i>COP 27</i> :.....	27
Hoha’a Lord Nuku ki ha ngāue Fale Alea ke fai fekau’aki mo e Tō Folofola Tu’i he <i>COP 27</i> .....	28
Hoha’a ke muimui’i ngaahi tukupā Pule’anga fakahoko he <i>COP 27</i> .....	29
Tokanga ke fakapapau’i lava Komiti Tu’uma’u Fale alea ki he Feliuliuaki ‘Ea ke teke taliui mo ‘ata kitu’a ngāue Pule’anga .....	30
Tali Palēmia fekau’aki mo e <i>tender</i> ‘a e ‘uhila fou pē he founa pea ‘ikai ha me’a ‘e fakapulipuli.....	31
Tokanga ke fakatauange ‘e tokoni ‘a e maama sola ki he mamafa totongi ‘uhila .....	31

Fakama'ala'ala Palēmia ki he fakataha <i>COP 27</i> .....	32
Tokanga mo fiefia ki he kumia Vanuatu 'enau totonu ki he Fakamaau'anga Totonu Fakavaha'apule'anga.....	32
Pālōti 'o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 8/2023 .....	35
Tapou Tongatapu 2 ke tokangaekina 'a kinautolu faihia fakafoki mei tu'apule'anga .....	35
Fakamālō'ia e Pule'anga mo e siofaki ki ha fengaue'aki he fe'auhi 'akapulu tautau toko 7 'a Kolomotu'a .....	38
Tokanga ki he founa mo hono kei fakalele 'e he Pule'anga kautaha Lulutai .....	39
Fakamahino ko e kole laiseni kuo pau ke fai hano sivi.....	40
Tokanga ki he kole mei he kautaha <i>Real Tonga</i> ki he Pule'anga ke tukuange ha'anau laiseni ke fakalele kautaha vakapuna .....	40
Fakamatala pa'anga Pule'anga he 2021 'asi ai 'a e fakamatala ki he malu'i nō e Kautaha Lulutai .....	42
Fakahā Palēmia ne lau miliona e mo'ua kautaha vakapuna pea ke faka'apa'apa'i pe tu'utu'uni ngāue 'a e Fale.....	43
Fakama'ala'ala Sea ki he kehekehe ngaahi aleapau mo e vakapuna e kautaha vaka.....	44
Fokotu'u Tongatapu 5 ki he Pule'anga ke fakakaukau 'enau kei fakalele kautaha Lulutai.	44
Fakahā Pule'anga te'eki kakato ngāue ki he kole laiseni ki he <i>Islander</i> .....	46
Fakahā mei he Pule'anga te'eki ke fakakakato ange ngaahi fiema'u ki he kole laiseni vakapuna.....	46
Kole ke faitohi Pule'anga ki he kautaha kole laiseni ke fakamahino kei fai 'enau ngāue ki he kole laiseni 'oku fai .....	47
Kole mei he Pule'anga ke 'oua fakapolitikale'i 'a e malu/hao he fefolau'aki vakapuna.....	48
Fiema'u ke fetongi ngaahi misini e vaka kuo 'osi hono taimi .....	49
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he founa foaki ha laiseni folau vakapuna .....	49
Fakamahino Palēmia kei fai ngāue Pule'anga ki he kole laiseni folau vakapuna & ke 'oua fakapolitikale'i 'isiu ko eni .....	50
Tokanga 'ikai fie tokoni'i Pule'anga sekitoa taautaha .....	50
Fakamahino Pule'anga me'a ua kehekehe nau tokanga ki ai .....	51
Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai lava Fale Alea ke veteki 'isiu ki he kole laiseni .....	52
KOMITI KAKATO.....	56
Me'a Sea Le'ole'o .....	56
Tu'utu'uni Fika 1/2023 .....	57
Poupou ke tali kae fakatonga'i <i>Kingdom of Tonga</i> 'oku 'asi he Tu'utu'uni.....	57
Pālōti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 1/2023 mo e fakatonutonu .....	58
Tu'utu'uni Fika 4/2023.....	58
Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni fika 4/2023 .....	58

Tokanga ki he tuai hono fakafoki mai ki Fale Alea Tu'utu'uni fika 4/2023 talu mei he 2020 .....	59
Tokanga ki he kongā 3 kupu 7 (2) fekau'aki mo e tuai tali kole laiseni .....	60
Fakatonutonu ki he kupu 7 e Tu'utu'uni fika 4/2023.....	60
Fakatonutonu ki he tepile 2 ke fenāpasi fakatonga mo e fakapālangi.....	61
Ke tamate'i fo'i fakalea 'e taha he fakaletiō 'i he kupu 3 foomu 5.....	61
Fakatonutonu ki he tēpile 2 foomu 6.....	61
Fakatonutonu ki he foomu 8 tēpile 2.....	62
Fehu'ia e tokotaha 'oku mafai ki he foaki laiseni toutai vaka muli .....	62
Poupou Pule'anga ki he ngaahi fakatonutonu Tongatapu 5 .....	63
Tokanga ki he mafai 'oku 'ikai ko e Minisita 'oku ne foaki e kole laiseni.....	64
Tokanga ki he tautea ki hono maumau'i e Tu'utu'uni .....	64
Poupou ki he Pule'anga ke lahi e tautea hilifaki ke malu'i mo fakatolonga e ika .....	64
Tokanga ki he si'isi'i e totongi ki he fakafo'ou e laiseni toutai .....	65
Tokanga ki he mamafa ange totongi laiseni kupenga he pa'anga totongi he kole fakafo'ou laiseni vaka toutai muli .....	65
Fakatonutonu ko e \$100 ia ki he tohi kole laiseni.....	66
'UHINGA e \$300 e laiseni kupenga ke malu'i mo fakatolonga me'amo'ui 'o 'oseni .....	66
Tokanga ki he totongi ma'olalo totongi laiseni koe'uhi ko e ō mai kau muli toutai hotau potutahi.....	67
Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakakaukaua mu'a ke hiki hake totongi kole laiseni vaka muli .....	68
Kelesi.....	68

## Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho:** Monite, 6 Fepueli 2023

**Taimi:** 1010-1015 pongipongi

**Tokoni Sātini Le’o:** Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

*(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)*

**‘Eiki Sea:** Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 8, tataki mai e lotu he pongipongi ni.

### Lotu

(Fakahoko ia ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 8, Vaea Taione)

<009>

**Taimi:** 1015-1020

*... (hoko atu e lotu) ...*

<009>

**Taimi:** 1020 – 1025

**Vaea Taione:** ... lotu

**‘Eiki Sea:** Kaleké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

### Ui ‘a e Fale

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé. Pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Mōnite 6, Fepueli 2023. ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johny Gratan Vaea Taione, Pohiva Tu’i’onetota, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui.



## Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki tōmui mai ‘Eiki Minisitā Mo’uí ...

<010>

**Taimi:** 1025-1030

**Kalake Tēpile:** ... poaki tengetange ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, hoko atu ‘a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, hoko atu ‘a e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, kei hoko atu mo e poaki ‘a Pohiva Tu’i’onetoa, hoko atu mo e poaki ‘a Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, pea ‘oku poaki me’a tōmui mai mo Veivosā Light of Life Taka, kei hoko atu ‘a e poaki ‘a Vātau Mefi Hui. Mālō ‘Eiki Sea.

## Me’a ‘Eiki Sea

**‘Eiki Sea:** Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i, Tupou 6, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

## ‘Asenita ngāue ‘a e Fale

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ena na’e tuku atu pē ke mou me’a ki ai, ko e ngaahi līpooti ‘o e folau faka-Fale Alea ‘oku hoko atu pē hono lau ‘i he Fale Alea. ‘A ia ko e Līpooti Folau Fika 7 mo e fika 8, tānaki atu ‘i he pongipongi ni, na’e tufa atu pē ke mou me’a ki ai ‘i he Tu’apulelulu ‘o e uike kuo ‘osi.

Fakamanatu atu pē Hou’eiki ni’ihi ko eni ‘oku te’eki ai ke fakahū mai ho’omou līpooti folau, toe ‘a e līpooti folau ‘e 3, fakahū mai ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki.

Hou’eiki ko e ngaahi me’a nounou pē eni ke tānaki atu ki he ‘etau ‘asenita ngāue. ‘A ia ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato, ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u ‘e 6 pehē foki ki he ngaahi tu’utu’uni, ‘a ia ‘oku toki mahino mai ko e Tu’utu’uni fika 5.7 ‘etau ‘asenita Hou’eiki, ‘a ia ko e Tu’utu’uni fika 1, Tu’utu’uni fika 4, Tu’utu’uni fika 5, mo e Tu’utu’uni fika 7, te u kole atu pē ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke ‘ohake ia ke mu’omu’a ‘i he ‘asenita ko eni ‘i he Komiti Kakato. Ko e Tu’utu’uni fika 2 mo e 3, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu iiki pē, toki fai ‘a e femahino’aki pea mo e ‘Ofisi ‘o e AG, toki fakakakato atu ia ‘e he Hou’eiki Minisitā ‘o’ona ‘a e Tu’utu’uni ko ē fika 2 mo e 3, te ta u toki ngāue ki ai ‘amui.

Ko e Tu’utu’uni Fika 6, mo e 5, na’e toe tufa fo’ou atu kae fakahū atu ia ‘e he Hou’eiki Minisitā. ‘A ia ko e tu’utu’uni ‘oku tonu ke mou me’a ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e faka’ilonga ke mou muimui ki ai.

Hou’eiki ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a kehe na’e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki, ka ‘oku ou tui ki he kamata’angta ‘o ‘etau fakataha ‘i he uike ni tonu pē ke tau mu’omu’a ‘i he ‘asenita toki tuku atu homou faingamālie. Pea te u ‘uluaki kole ange ki he ‘Eiki Palēmia ke me’a mai ‘oku ‘i ai me’a mahu’inga ke tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki ‘i he pongipongi ni, kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenita.

## **Kole ke fakalongolongo miniti 1 Fale Alea ki he pekia Fakafofonga mālōlō ko *Dr. Sitiveni Halapua***

**'Eiki Palēmia**: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Mālō 'a e laumālie 'a e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'etau toe ma'u 'a e koloa 'o e mo'ui ki he pongipongi ni.

Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki'i me'a ko e fakahoko atu pē ko e pekia 'a e taha 'o e Fakafofonga mālōlō 'o Tongatapu 3 kae 'uma'ā foki ho Fale 'Eiki ni Sea, pea mo e me'a anga maheni pē ko e fokotu'u atu pē ke fakahā 'aki 'etau faka'apa'apa ...

<005>

**Taimi**: 1030-1035

**'Eiki Sea**: ... ha ki'i mōmeniti fakalongolongo Sea mālō ko *Dr. Sitiveni Halapua*. Ko *Dr. Sitiveni Halapua* mālō Sea

### **Faka'apa'apa miniti 'e 1 'a e Fale Alea ko e faka'apa'apa ki he pekia**

**'Eiki Sea**: Hou'eiki hangē pē ko e me'a 'oku fakahā mai he 'Eiki Palēmia ki he Fale 'i he pongipongi ni tau fakatokanga'i kuo mālōlō taha e Hou'eiki Fakafofonga mālōlō 'a e Fale Alea *Dr. Sitiveni Halapua* na'e Fakafofonga Fale Alea Tongatapu 3. Kole atu Hou'eiki tau me'a hake fakahā 'etau faka'apa'apa 'aki ha miniti 'e 1 fakalongolongo.

*(Me'a kotoa e Hou'eiki Mēmipa e Fale ki 'olunga fakahā 'enau faka'apa'apa 'aki ha fakalongolongo miniti 'e 1).*

Mālō mou me'a hifo.

### **Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7/2023**

Hou'eiki tau foki ki he 'asenita uike kuo 'osi na'a tau lolotonga lau atu he Kalake 'a e Lipooti Folau Fika 7/2023 pea na'e ngata 'ene lau 'i he peesi fika 4 'a e lipooti ko eni kole atu ki he Kalake ke hoko atu.

**Kalake Tēpile**: Hoko atu he peesi 4. **Koviti-19.**

Ko e taha 'o e ngaahi pole ne fehangahangai Fale Alea 'i 'Aositelēlia, Nu'usila pea mo e Pasifika ko e uestia ko ia e ngāue 'a e ngaahi Fale Alea 'i he fakatamaki Koviti-19 ne mahino mai hono me'angāue'aki 'e he ngaahi Fale Alea lahi 'a e tekinolosia 'o fakafou he ngaahi polokalama fakakonifelenisi hangē ko e *zoom* ke kei malava pē ke fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e ngaahi Fale Alea ko eni.

Ne kau mo e fakataha 'a e ngaahi komiti tu'uma'u faka-Fale Alea 'i hono ngāue'aki 'a e tekinolosia 'o tatau pē 'a 'Asitelēlia, Nu'usila mo e ni'ihī pē 'o e ngaahi Fale Alea 'o e Pasifiki. Ne hanga 'e he ngaahi Fale Alea 'e ni'ihī 'o toe monomono 'ene ngaahi Tu'utu'uni mo e ngaahi fakatahá ke lava ke faka'atā hono ngāue'aki 'o e tekinolosia.

## Fale Alea mo 'ene fetu'utaki mo e kakai

Ko e taha 'o e ngaahi kaveinga na'e fai ki ai e tokanga 'a e fakataha'anga ko e fetu'utaki mo e fengāue'aki 'a e Fale Alea pea mo e kakai 'o e fonua. Ne me'a ai 'a e 'Eiki Sea *Lord* Fakafanua 'i he kaveinga ni 'o ne fakamamafa'i e fatongia 'o e Fale Alea ke fengāue'aki mo fakakau mai e kakai 'o e fonua ki he ngāue 'a e Fale Alea kae tautautefito ki he to'utupu pea mo e kakai fefine. Ne fakatātā'aki he 'Eiki Sea 'a e polokalama ko ia ki he tu'uaki mo e a'utonu ki he kakaí 'i he teuaki 'o e polokalama Fale Alea 'o e to'utupu pea mo e Fale Alea Fakaangaanga ma'a e Kakai Fefine ki he fengāue'aki 'a e Fale Alea mo e kakai 'o e fonua.

Ne kau mo e ngaahi pole ne fehangahangai pea mo e Fale Alea 'o Tonga hili 'a e pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'o hake ai mo e peau he ngaahi tukui motu 'e ni'ihī kae 'uma'ā 'a e mahaki Koviti-19.

'Oku 'ikai foki ha kupu ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga ke ne faka'atā hono ngāue'aki 'o e tekinolosia fakakonifelenisi hangē ko e *zoom* ke ngāue'aki ki he fakataha 'a e Fale Alea.

Ko e taha 'o e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e kotoa 'o e ngaahi Fale Alea ne kau atu ki he fakataha ni mo e *media* fakasōsiale 'a ia 'oku hangē ia ha heletā fakatoumata. Ne fai 'a e tokanga 'a e fakataha ki he founa 'e malava ke nau ..

<007>

**Taimi:** 1035-1040

**Kalake Tēpile** : ... fakafepaki'i 'aki 'a e polokalama ni. Mahino pē 'a e lahi e ngāue'aki 'e he tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'a e *media* fakasosiale ke nau fetu'utaki ai ki he kakai honau ngaahi vāhenga. 'I he taimi tatau 'e malava 'e he kau faihia ia ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala mei he ngaahi peesi fakasosiale 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e fakatātā pē ki heni ko ha la'itā 'e tuku hake 'e ha Mēmipa mo hono fāmili 'i hono 'api nofo'anga 'i he *media* fakasosiale hangē ko e *Facebook* 'e malava ke faka'ilo heni ke 'ilo heni 'e he kau faihia ia 'a e feitu'u 'oku nofo ai 'a e Fakafofonga mo hono fāmili pea mo ha toe fakamatala kehe 'e ma'u mei he 'ata ko eni.

Ko e taha 'o e ngaahi pepa ne tuku atu he fakataha'anga ni ke kaveinga 'aki, **pukepuke mo fakamālohi'i e fatongia faka-Konisitūtone 'o e Fale Alea**. Pea ne fa'u ia 'e he Kalake 'o e Fale Alea 'a Niusaele 'o fengāue'aki mo e fili ko ia 'o e Palesiteni 'o e Fale Alea Kosilio 'a Niusaele, 'i he 2021. 'I he fakamamafa 'o e pepa ko eni ki he fatongia mamafa mo mahu'inga 'oku fuesia 'e he kau Kalake, ko e Kalake ne Sea lolotonga 'a e fili ko eni pea ko e ngaahi fale'i mo e faka'uto'uta 'a e kalake ne makatu'unga mei ai 'a e ola lelei 'a e fili ko eni. Ko e kau Kalake 'o e ngaahi Fale Alea, 'oku nau ma'u 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei koe'uhi ko e kau Mēmipa 'oku nau fetongitongi ka ko e kau Kalake mo 'ene kau ngāue 'oku nau nofoma'u mo e taukei ke vahevahe pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'oku nau hū mai ki he ngaahi Fale Alea.

'I he 'aho faka'osi 'o e fakataha'anga, ne fakamālō'ia 'e *Hon. Nazit Nazih Elasmār*, koe'uhi ko e ola lelei 'a e fakataha'anga ni pea mo 'ene talamonū ki he Sea pea mo e Fale Alea 'o Solomone he ko kinautolu 'e fakahoko ki ai 'a e fakataha 'a e kau Sea mo e Kalake 'i he 2023.

4. Ola 'o e Fakataha: Ko e kaveinga mahu'inga ne fai e feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki Sea 'o e ngaahi Fale Alea pea mo e kau Kalake ko e **Temokalati mo e halafononga ki he kaha'u**,

pea mo e founnga ke matatali ‘aki e ngaahi pole ‘a e māmani feliuliuaki vave ‘oku tau nofo ai, koe’uhi pē ko e kakai ‘oku tau Fakafongga’i.

Ne me’a e Palesiteni e Kosilio Faka-Fale Alea ‘o Vikatolia, *Hon Nazih Elasmir*, ‘o pehē ko e faingamālie mahu’inga ‘oku ‘omai ‘e he konifelenisi ke fakahaa’i ai e e ngaahi Fale Alea ‘enau laka kimu’a ‘i he ngaahi founnga faka-Temokalati pea ‘ikai ngata ai, ‘oku hanga ‘e he Temokalati ‘o ‘omai ‘a e ‘amanaki kiate kitautolu kotoa ke tau ngāue’i ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku tau fehangaangai mo ia ‘i ha founnga taau mo tau kau fakataha. Na’e mahino mei he ngaahi pepa ne ‘ohake lolotonga e konifelenisi ‘a e ngaahi founnga kehekehe ‘oku ngāue’aki ‘e he ngaahi Fale Alea ki hono fakahoko ‘aki ‘a e ngāue lolotonga ‘o ha fili fakahā loto ke fakamālōloo’i ha Sea ‘o ha Fale Alea. Ne mahino heni e mahu’inga ‘o e fatongia ‘oku fuesia ‘e he Kalake he ko ia ‘oku ne tataki mo fai ki ai mo e fakafalala ki he ngāue ko eni.

Ne me’a mo e Fale Alea ‘a Nu’usila, *Rt. Hon. Trevor Mallard MP* ‘o pehē ko e faingamālie mahu’inga ‘oku ‘omai he Konifelenisi koe’uhi ke vahevahe he ko e ngāue ‘a e Hou’eiki Sea pea mo e kau Kalake ‘oku mahu’inga ‘aupito ia ki he ngāue ‘a e ngaahi Fale Alea. Pea ko e ‘osi ko eni e ta’u ‘e 2 kuohili toe mahu’inga ange ‘ene vahevahe mo e Fale Alea hono kaungā’api. Ne fokotu’u pea tali ke fakahoko ki he ‘Otumotu Solomone ‘a e fakataha hono 52 ‘a e Hou’eiki Sea pea mo e kau Kalake.

Peesi 6. Fika 5 – Fokotu’u ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7/2023. Mālō ‘Eiki Sea.

**Eiki Sea** : Hou’eiki ko e Lipooti Folau Fika 7/ 2023 Konifelenisi Hono 51 ‘a e Hou’eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o ‘Aositelēlia, Nu’usila, pea mo e Pasifiki na’e fakahoko ‘i he ‘aho 4 – ‘aho 8 ‘o Siulai, 2022 ‘i Melipoane ‘Aositelelia. Ko e lipooti eni ko u fokotu’u atu Hou’eiki. Me’a mai Tongatapu 7.

**Paula Piveni Piukala** : Sea tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ko u fakatokanga’i hifo pē ‘a e ‘isiu mahu’inga ...

<008>

**Taimi:** 1040-1045

**Paula Piveni Piukala:** ... ko eni ‘i he *section* 3 ko e peesi 4 Sea palakalafi 1, 2, 3, 4 5. 5, ‘oku ai e hoha’a mavahe ‘a e motu’a ni Sea ki he pule’i lelei mo muimui foki ‘a e Fale ni he lao pea pehē ki he, ki hono tokangaekina ‘a e ngaahi, fanga ki’i me’a ikiiki ‘oku angamaheni ki ai e Fale ni Sea. ‘Oku ou tui ko e hoha’a ‘a e motu’a ni ki he pule lelei ‘oku ‘i ai e mokoi ‘a ‘Ene ‘Afio mo e kakai ‘o e fonua. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku faka’amu ke muimui ki ai ‘a e Fale ni.

Mahalo te u lave pē ki he fakalea ko eni Sea ka u hanga ‘o fakafetaulaki’i ‘i he *issue* ‘oku ou hoha’a ki ai. ‘Oku ‘ikai foki ha kupu ki he ngaahi tu’utu’uni he ngaahi fakataha ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ke ne faka’atā hono ngāue’aki ‘a e tekinolosia fakakonifelenisi hangē ko e *zoom* ke ngāue’aki ki he fakataha ‘o e Fale Alea.

### **Tui ‘ikai ha kupu he Tohi Tu’utu’uni Fale Alea ke faka’atā tohi ‘avetakai**

‘UHINGA ‘Eku hoha’a Sea ko e angamaheni ‘a e tohi ‘avetakai ka ‘oku ‘ikai ke ai ha kupu ‘i he

ngaahi tu'utu'uni ke ne faka'atā. Poini ia 'oku ou 'ohake Sea he 'oku mamafa kiate au 'oku 'i ai e ongo fo'i tu'utu'uni 'e ua 'oku lolotonga hoha'a ai fonua ni. 'Uluaki, ko e tu'utu'uni hiki vāhenga 'o e Fale ni pea mo e *backpay*. Na'e fakakakato'aki ia 'a e tohi 'avetakaí. Ua ko e tu'utu'uni ke hokohoko atu 'a e vahe mo e ma'u monū'ia 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 10 'i he founa tatau Sea. Koe'uhí ko e ngaahi fakataha fakamāmani lahi eni 'oku nau hanga 'o taukave'i 'a e 'ata kitu'a mo e pule lelei 'oku ou hoha'a ke tau fakatokanga'i.

Ko e fakakaukau mo'oni 'a e motu'a ni Sea 'oku 'ikai fe'unga e vāhenga ia 'o e Fale ni ka 'oku 'ikai ke u tui ki he founa 'oku ngāue'aki ki hono talí. Me'a ko ia ke 'omai 'o tālanga'i ke fanongo ki ai e kakai 'o e fonua he ko kinautolu 'oku totongi tukuhau ko nautolu 'oku mafasia he ngaahi faitu'utu'uni e Fale ni.

Ko e *issue* ko ē ko ē ki he Tongatapu 10. Ko 'eku hoha'a Sea he ko e 'uhinga he kuo 'osi *prescribe* 'e he laó ia 'a e founa ke toe fakalōloa 'akí. Kupu (3) 'o e kupu 7 'oku ne pehē, 'i he fokotu'u mai 'e he Seá 'i he Fale Aleá ki he Fale Aleá 'e malava ke toe fakalōloa atu ke māhina 'e tolu. Koe'uhí ko 'eku mafasia mo 'eku mahu'inga'ia ke tau muimui ki he laó 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke 'i ai ha angamaheni te ne *overrule* pē *override* 'a e kupu'i lao ko ia.

Ko u fie fakahoko atu pē Sea fakatatau ki he ngaahi hopo kekekele, kupu 54. Lahi e mo'ua 'a e potungāue ...

**'Eiki Palēmia:** Ko e Fakafofonga 'i he fo'i *point of order* pe ...

**'Eiki Sea:** Tongatapu 7 fakatonutonu koe he 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** 'E kātaki pē 'e Fakafofonga. Ko e, 'e Sea 'oku tau mahino'i kotoa pē e founa ngāue ko ē Fale ni na'a ke 'osi faitu'utu'uni ki he fehu'i ko eni Sea. Te tau toe 'alu takai 'o toe fai ha feme'a'aki fekau'aki pea mo e tohi na'e vilo takai? Na'e 'osi fakahoko heni 'a e faitu'utu'uni ko ia 'i hono 'ohake pē he Fakafofonga. 'Oku ai pē 'ene totonu 'a'ana ki ai.

**Paula Piveni Piukala:** Ko u fakatonutonu atu. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a Sea he ko e me'a eni 'oku tohi'i 'i he ngaahi fakataha 'oku 'uhinga ai 'eku 'ohake e *issue*.

**'Eiki Palēmia:** Fakafofonga 'oku tonu pē ke faka'osi 'eku ...

**'Eiki Sea:** Fakafofonga 'oku te'eki ai ke 'osi e fakatonutonu.

**'Eiki Palēmia:** Pea ko e, ko e 'uhinga ia ko ē 'eku 'ohaké kapau 'e 'ikai tau faitu'utu'uni pē toe feme'a'aki 'oku ai 'a 'etau tu'utu'uni ka ke fai ha faitu'utu'uni pē ko e solova ha me'a 'oku 'ikai ke toe, toe fai ha ha feme'a'aki ki ai. Ka 'oku tuku atu pē 'e au ki he Feitu'u na ke ke toki faitu'utu'uni koe he ko e me'a pē ia 'a e Feitu'u na ka na'e 'osi fai e faitu'utu'uni 'a e Fale 'i hono 'ohake pē ia he 'oku tonu pē ke 'ohake pē ia he Fakafofonga ko 'ene totonu ka ko u pehē au na'e 'osi fai e 'a e feme'a'aki pea na'e fai 'a e aofangatuku 'a e Feitu'u na ki ai. Mālō Sea.

**'Eiki Sea:** Tongatapu 7 kuo tali e fakatonutonu e 'Eiki Palēmia mo'oni na'a tau 'osi fakalahi 'e tautolu mei he *issue* ko ení pea na'e hili 'etau feme'a'aki 'i Fale Aleá na'e 'osi 'i ai 'eta femahino'aki ke fakahū mai ho'o tohi kae makatu'unga ai e ngāue ki he me'a ko ení ...

**Taimi:** 1045 – 1050

**‘Eiki Sea:** ... me’a mai ha me’a kehe.

**Paula Piveni Piukala:** Sea, ko u fakamālō atu pe au ki he fakamaama ‘oku fai mai meí he Feitu’u na ko e ‘uhinga pē ‘eku *raise e issue* ko e fo’i *statement* ko ē he palakalafi fika 5 ke tau fakatokanga’i ‘a e me’a ‘oku tau fakahokó mo e me’a ‘oku tau tohí mo e me’a ‘oku tau lea’akí ke tau muimui pau. Mahino kiate au ia e faitu’utu’uní ka ‘oku mahu’inga ke tau muimui ki he laó Sea. Ko e anga pe ia ‘eku fakahoha’a atu ke fakatokanga’i kapau ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ngāue’aki e *zoom*. Mahino ia kia au ‘oku ‘ikai ko ha me’a angamaheni ia ka ko e *advance* ia ‘a e tekinolosiá.

Ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke ngofua aí he ‘oku ‘ikai ke tohi’i, ‘oku ou fokotu’u atu ko e angamaheni ‘o e ‘ave takai’ ‘oku ‘ikai ngofua he ‘oku ‘ikai ke tohi’i, mālō.

### Līpooti folau fika 7/2023

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki ‘oku kei fai pē feme’a’aki ‘i he līpooti folau ko ení, fika 7/2023, Tongatapu 4

**Mateni Tapueluelu:** Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea kae fai atu e ki’i fakalavelave nounou pē he mahu’inga ‘o e līpooti ko ení. Na’e ‘amanaki e motu’á ni ia ke ne fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō kae mahalo ka u ‘oatu pe ā mu’a ha ki’i fakalave nounou Sea, he ‘oku nounou pē.

‘Oku mahu’inga ‘aupito e līpooti ia ko ení ki he motu’á ni Sea tautautefito ki he fakamatala ‘oku hā ‘i he peesi 5, **ola ‘o e fakatahá**, palakalafi hono 2 Sea. ‘A ia ‘oku pehē, ko e faingamālie mahu’inga ‘oku ‘omai ‘e he Konifelenisí ke fakahaa’i ai ‘e he ngaahi Fale Aleá ‘enau laka ki mu’a ‘i he ngaahi founa fakatemokalati. Pea ‘ikai ngata ai ‘oku hanga ‘e he temokālati ‘o ‘omai ‘a e ‘amanaki kiate kitautolu kotoa ke tau ngāue’i ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku tau fehanganagai mo iá ‘i he founa taau pea ke tau tu’u fakataha ai.

Sea ko e mahu’ingá e fo’i lea ko ē ko e **fakatahá** ko hono ‘uhingá ko ha fa’ahinga founa ‘oku ‘asi ai e loto e kakaí, fakatahataha. Hangē pe ko ia ko e fakatātā ko ē ‘o e Kōviti mo e palopalema ko iá. Pea ‘oku ‘i ai e fakamālō Sea, neongo ‘oku te’eki ai ke tau a’usia kakato ‘a e ola ko iá. Ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e ‘unu kimu’a mo e ‘amanaki ko e ngaahi fakataha ko ení Sea mahu’inga ‘aupito.

‘Oku ou fakamālō atu hono fakafofonga’i ‘a Tonga ko e ‘uhingá ‘oku kite mai e sivilaisé ko iá Sea. ‘Oku mahino ‘oku ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ki he temokalati. Pea ‘oku ou fakamālo atu Sea ki he fakataha ko iá mo e ‘amanaki ke hokohoko atu. Ko e faka’amú pe ia Sea ka ‘i ai ha ki’i fakataha pehē pea lava ke lave ai e mātu’á ni ko e ‘uhingá ko hono mahu’ingá mo e mafatukituki. ‘E houna kiate kimautolu kapau te mau kau hono fakaafe’i Sea ka ‘oku fakamālō atu ‘i hono fakaafe’i pea mo hono fakafofonga’i ‘a Tonga he fakatahá pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea, mālō.

**‘Eiki Sea:** Ko ia, Tongatapu 4, ‘oku ‘atā pe ‘ū fakatahá ka ko e fakataha eni ia ‘oku fakapatonu pe ia ki he Sea e Fale Aleá pea mo e Kalake ‘a e Fale Aleá. Ka ‘oku ou tui pe ‘oku ‘i ai mo e

‘ū folau kehe ‘e lava ke fakaafe’i atu ai ‘a e Hou’eiki Fakafofongá ke mou kau ki he ‘ū fakataha pehé ni. Tongatapu 7.

**Paula Piveni Piukala:** Mālō Sea, ‘oku ou fiema’u pe ‘e au ke u fakamamafa’i e ‘īsiū ko ia Sea na’e *raise* ‘e Tongatapu 4, fekau’aki pea mo ‘etau ‘unu’unu mo tau lalaka kimu’a ‘i he ngaahi *principle* mo e ngaahi ngāue, founga ngāue fakatemokalati. Ke ‘ata kitu’a ke taliui pea ke mā’olunga e Pule ‘a e Laó Sea.

**Eiki Sea:** Kātaki pe Tongatapu 7

**Paula Piveni Piukala:** Ko u tokanga he me’a ko ení Sea

**Eiki Sea:** ‘Oku tu’o taha pē ‘ete me’a ‘i Falé he ‘īsiū pe ‘e taha, kuo ‘osi mahino e kaveinga ia na’e me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 4. Kapau ‘oku ‘i ai ha poini fo’ou ke ‘omai te u faka’atā ka ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku tu’o taha pē ‘ete me’a ha ‘īsiū.

**Paula Piveni Piukala:** Ko e poini fo’ou eni Sea ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké ko e poini ko eni ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké he ko e tō Folofola ko ē ko ē ‘o e 2021 Sea he tāpuni e Fale Aleá ni. Na’e ‘i ai e fekau mā’olunga ‘oku te’eki ke u fakatokanga’i ‘oku taliui ki ai e Falé ni. Ko e fekau na’e pehé ni, mou ako meí he ngaahi fonua fakatemokālátí ‘o tuku e kau e Pule’angá he pisinisí ka mou ‘ave ia ki he ngaahi *private* ...

<010>

**Taimi:** 1050-1055

**Paula Piveni Piukala:** ‘Ave ia ki he ngaahi *private sector*. ‘Oku ‘uhinga ai ‘eku fakalea ‘o fakalave ki ai Sea.

**Lord Tu’ivakanō:** Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

**Eiki Sea:** ‘Eiki Nōpele ko ho’o fakatonutonu pē ko ho’o kole tokoni ki he Tongatapu 7.

**Lord Tu’ivakanō:** Ko e fakatonutonu atu pē Sea he ko e mahino pē tu’utu’uni ho Fale, ka toe tu’o 2 leva ‘oku monuka ‘a e tu’utu’uni ho Fale, pea ‘ai pē ke mahino kia kinautolu, tonu pē ke fai ha ki’i ako ke toe ki’i mahino ange tu’o taha pē he Fale, pea ka toe tu’o 2, pea ke kole. Mālō.

**Paula Piveni Piukala:** Kātaki pē Sea, tā ko ē ko e me’a ‘oku ‘uluaki kole, ‘oku ou kole atu ke hoko atu ‘eku ki’i fakalave ko eni, he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku mahu’inga ia ‘oku ou tokanga au ki ai fekau’aki mo e līpooti ko eni ke fakatokanga’i. Te ke tali pē Sea.

**Eiki Sea:** Tongatapu 7 na’e ‘osi tuku atu ho’o taimi fakamalanga ka koe’uhi ko ho’o kole tu’o 2 mai ko eni te u tuku atu ho’o miniti ‘e 5 ke ke me’a mai he poini fo’ou ko ena.

**Paula Piveni Piukala:** Mālō ‘aupito Sea, ko e ‘uhinga ‘eku hoha’a ‘a’aku Sea ‘i he me’a ko eni, ko e mahu’inga ‘a e ngaahi konifelenisi ko eni ke ne fakahinohino mai ‘a e hala fononga ‘o e Fale Alea ke tau ‘unu’unu mei he fakapo’uli ki he maama, ngāue ‘aki ‘a e ngaahi *principle* mo e ngaahi makatu’unga fakatemokālati.

Na'e 'i ai 'eku hoha'a Sea ki he ngāue'aki 'e he, Tongatapu 8 ko e 'uhinga ia 'eku faka, ko e 'uhinga he kapau te tau poupu ki He'ene 'Afio, ko e liliu fakatemokālatai na'e fai 'e si'isi'i 'a e longoa'a, pea lokomo'ui mo 'etau langa fakalalakala.

Ka koe'uhi 'oku tau fihia he fu'u fo'i fa'unga Sea 'oku 'ikai ke mahino pē 'oku tau laka kimu'a pē 'oku tau laka kimui. Ko e mahu'inga ko ē ko ē pule lelei Sea, mahu'inga ke tau hanga 'o fakatokanga'i 'i he līpooti na'e 'omai ki he Fale ni mei he Komiti Fakalelei ki he Konisitūtone mo e Fili Fale Alea, CEC, na'e fakamahino ai 'a e mahu'inga ke taliui 'a e kau taki Fale Alea ko eni ki he kakai totongi tukuhau 'o e fonua.

Ko e Pule 'Uluaki Sea, ko 'Ene 'Afio pē na'a ne fili kātōa 'a e Pule 'Uluaki, mokoi 'a 'Ene 'Afio ke ne tuku mai ia ki he Fale Alea 'o e Feitu'u na, 'i he pepa pālōti 'a e kakai 'oku ou mahu'inga'ia ke mahino 'a e fo'i *clarity* ko ia Sea, ke 'oua te tau fefusiaki ka tau ngāue'i 'a e fonua ni he 'oku fai 'etau fefusiaki ka 'oku mūsia 'a e kakai totongi tukuhau pea mo e kau ngāue fakapule'anga Sea. 'Oku mahu'inga ke 'i ai ha *direction* fakapatonu 'a e Feitu'u na pea pehē ki he Fale 'Eiki ni, ke mahino pē 'oku tau 'alu kimu'a 'i he ngaahi liliu fakatemokalati ke pule'i lelei e fonua pē 'oku ta u foki kimui.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Fakatonutonu Sea, Sea ki'i fakatonutonu.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā.

**Paula Piveni Piukala:** 'Io.

### **Tokanga ki he ngeia mo e molumalu Fale Alea**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea tapu mo e Feitu'u na, pea tatau ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea.

Sea ko 'eku tokanga atu 'aku ko e fakatonutonu, ko e hā 'a 'ene fekau'aki 'a e fakamalanga ko eni mo 'etau līpooti. Sea 'oku ou tokanga atu au ia ki he ngeia pea mo e molumalu 'o e Fale ni, ko e tu'o fiha eni hono fakalanga 'e he Fakafofonga ko eni ha ki'i matapā ke hū ai 'o fai 'ene malanga 'ana ia ki he *issue* kehe, 'oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e līpooti ko eni 'oku tau fakahoko Sea. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou, ko e pule lelei ko e ngaahi 'elemēniti fakatemokālatai, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia Sea, ko e talu 'a e tu'u 'a e Fale ko eni mo hono malanga'i pea kuo tau liliu pea kuo tau 'unu ki ai Sea.

'Oku ou kole atu Sea ki he Feitu'u na ke fakafoki mai mu'a 'a e feme'a'aki ki he līpooti. Ko kimautolu kau Fakafofonga 'o e Kakai, 'oku mau fie, 'oku 'i ai pē me'a 'oku mau tokanga ki ai, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mau fie fakahoha'a ki ai, ka 'oku mau fie muimui ki he tu'utu'uni mo e founa ngāue 'a e Fale.

Sea 'oku ou kole atu ki he, fakafoki mai mu'a ki he kakano 'o 'etau līpooti, 'oku 'ikai ke talanoa mai 'a e līpooti ia ko eni ki he ngaahi 'elemēniti fakatemokālatai ke tau fou ai, ko e folau na'e fai 'e he Feitu'u na, pea ko e kolé ia Sea ke fakafoki mai mu'a, 'oua 'e fa'a tukuange 'a e matapā ke hū mai 'a e kameli Sea.

**Paula Piveni Piukala:** Fakatonutonu e Minisitā Sea. Ko e mahino eni 'oku 'ikai ke lau 'e he kau Minisitā 'a e līpooti ko eni Sea. Ka u hanga 'o toe fakalea'i ...



**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonu Sea, pē ko ‘ene ‘ilo mei fē ‘oku ‘ikai ke mau lau ‘a e līpooti, ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonú he ko e lau ‘o e līpooti ‘oku ‘ikai ke taumu’a ia ki ha fa’unga mo ha liliu fakapolitikale, mo ha ‘elemēniti fakatemokālati, ko e līpooti eni ‘i he folau ‘a e Feitu’u na.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ka u lau atu ‘a e līpooti. Ka u lau atu ‘a e kongā ‘o e līpooti Sea.

..

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea ko e poini ia Sea, pea ‘oku ou tui ko e fatongia ‘o e Feitu’u na ke fakatonutonu mai ...

**Paula Piveni Piukala:** ... ke fakahāa’i ai ‘e he ngaahi Fale Alea ‘enau laka kimu’a ‘a e ngaahi fonua fakatemokālati ...

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** ... ‘a e feitu’u ke fou ai ‘etau tipeiti, mālō.

**‘Eiki Sea:** Tongatapu 7 ...

<005>

**Taimi:** 1055-1100

**‘Eiki Sea:** ... ‘Oku lolotonga fai e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā te ke faka’apa’apa’i e Tu’utu’uni e Fale ni ko e taimi ko ē ‘oku fai e fakatonutonu ‘oku ke me’a ki lalo ‘o tali ai ke ‘osi ‘ene me’a pea toki tuku atu leva ‘a e faingamālie ke ke hoko atu.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea ko e poini ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai pea ko u kole pē Sea ki he Feitu’u na ke laumālie lelei pē mu’a ‘o tataki mo fakatonutonu mai ‘a e hala fononga ke tau fou ai ‘i he feme’a’aki ‘o e Fale ni. ‘Oku me’a mai e Hou’eiki pea mo e kakai ‘o e fonua ‘oku ‘ikai ke fa’ifa’iteliha pē ha tokotaha ia he Fale ni Sea. ‘Oku ‘ikai ke poto taha pē ha taha ia he Fale ni.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ko e fa’ahinga malanga eni ‘oku ou faka’amu ke tuku Sea. ‘Oku ‘ikai ngofua e malanga tā he Fale ni.

**‘Eiki Sea:** Tongatapu 7 ‘oku lolotonga fai e fakatonutonu. Tongatapu 7 ko e tu’o ua eni ho maumau’i ‘etau Tu’utu’uni te u fakatokanga ‘uluaki atu ki he Feitu’u na he taimi ni, tu’o ua pē ‘oku tuli koe kitu’a. ‘Eiki Minisitā fakamā’opo’opo mai ho’o fakatonutonu ‘oku ‘ikai ko ha taimi malanga eni.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea ko e fakatonutonu ia ‘i he founa ngāue ko ē ‘a e Fale ni Sea, pea ko u faka’amu pē ‘i he fakatonutonu ‘a e motu’a ni ke fakafoki mai ki he poini. Ko e tu’o fiha eni hono fakatokanga ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ke ‘omai e fakamatala tohi, ‘omai e fokotu’u pea ko e ngaahi naunau ki hono fakahoko mo fakatonutonu ‘a e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘osi ‘omai pē he Laó mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a hotau Fale. Ko ia pē Sea e ki’i fakatonutonu Sea mālō e ma’u faingamālie mālō.

**Paula Piveni Piukala:** Mālō Sea faka’apa’apa pē au ki he Minisitā mo e fakatonutonu kae tuku ke u ki’i lau’i atu Sea ‘a e kongā ko ē ‘oku ‘uhinga ai ‘eku lave ki he ‘isiū ko eni.

“Ko e faingamālie mahu’inga ‘oku ‘omai ‘e he konifelenisi ke fakahaa’i ai ‘e he ngaahi Fale Alea ‘enau laka kimu’a ‘i he ngaahi founa fakatemokālati pea ‘ikai ngata a’i ‘oku hanga ‘e he temokālati ‘o ‘omai ‘a e ‘amanaki kiate kitautolu kotoa ke tau ngāue’i ‘a e kaveinga ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku tau fehanganhangai mo ia ‘i ha founa taau mo tau kau fakataha”

Poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake Sea, ‘uhinga ia ‘eku lave ki he ‘isiū ko eni he ‘oku lave tonu ki ai e lipooti, ka ko u ongo’i ‘oku tau ...hangē ‘oku ‘ikai ke tau sitepu ‘e ua kimu’a sitepu ‘e taha kimui he anga ‘etau fokotu’utu’u ngāue, ‘oku ‘uhinga ‘eku fie lave ki ai ko e ‘ū ‘isiū eni. Ko e Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio na’a ne pehē mai mou ako he ngaahi fonua temokālati ko e ngaahi pisinisi ‘oku ‘ave ia ki he kau *private sector*, ka ‘oku ‘ikai pisinisi e Pule’anga poini ia ‘oku ou hanga ‘ohake Sea.

**Eiki Palēmia:** Kātaki pē Fakafongga ki’i fakatonutonu pē Sea.

**Eiki Sea:** Fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

**Eiki Palēmia:** ‘E Sea hangē ko e me’a ko eni ‘a e Fakafongga ne pehē ‘oku tau sitepu ua kimui. Na’e toki ‘osi pē eni ‘etau fai e feme’a’aki ki he *anti-corruption* ko u pehē au ko e sitepu ia kimu’a, ka ko e Fakafongga ‘e 4 kau ai ‘a e Fakafongga ko eni na’e ‘ikai ke loto ia ke tau ‘unu ai kimu’a. Ko e fakatonutonu ia. ‘Oku mau feinga atu ke ‘unu kimu’a ka mou feinga moutolu ke tau ‘unu kimui.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ko u fakatonutonu atu ‘a e Palēmia Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ‘ia kimautolu ‘e ta’etui ‘e ‘i ai ha *Anti-Corruption Commissioner*, ka ‘o kapau ‘oku fiema’u ia ‘uluaki kamata pē ‘etautolu ‘a e ngāue ‘a e *Anti-Corruption Commissioner*. ‘Oku lolotonga fakangāue’i, tapu ange mo e Fale ni ‘a e fa’ahinga ‘oku ‘asi ‘a e hia ko ia he *anti-corruption schedule* ‘oku tu’utu’uni’i ai ko e *election bribery* ko e *corrupt practice* ia.

**Eiki Palēmia:** Sea.

**Paula Piveni Piukala:** Ko e hā leva e me’a ‘oku ne talamai ‘oku ne fiema’u ke ne tau’i.

**Eiki Palēmia:** Ko e *anti-corruption* eni ‘oku tau talanoa me’a ki ai Fakafongga ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’o palopalema ai ko e falehopo ē ‘oku ‘atā pē ‘ikai ha taimi ‘e ta’ofi ai ‘a e Feitu’u na ke ke me’a atu ‘o ...tuku e ‘ai ke fanongo mai e kakai ke pehē ko e tama koe ‘oku ke tau’i e hā, tau’i e hā? ‘oku fakafiefia au ia ‘oku ke poupu ki he Tama Tu’i ho’o ‘ai me’a ko eni ‘oku fai he pongipongi ni, kau ia he ongoongo lelei ‘e Fakafongga mālō.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ‘oku ‘ikai fakapotopoto ke tau ō ‘o tatau mai tukuhau mei he kakai ke kumi ‘aki ha taha ke ha’u ia ‘o toki tau’i lolotonga ko ia ‘oku ‘i ai e mafai he Fale ni ke nau tau’i tautautefito ki he Palēmia, ka ko e hā e ‘uhinga ‘oku ne talamai ai ‘oku ‘ikai ke mau loto ‘oku mau loto ki he *Anti-Corruption Commissioner* ka ‘oku ‘ikai mā’opo’opo e Lao ko ia Sea ko e ‘uhinga pē ia na’a mau ...

**Eiki Palēmia:** Sea ko e ki’i fakatonutonu Sea na’e talu eni ta’u eni ‘e 10 tupu pea ko e ‘omai eni ‘a e fo’i Lao eni ke tau fengāue’aki ‘o ‘unu kimu’a tau tā pē mo laka ko e hā e me’a ‘e fakalelei’i ‘unu pē, ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e fakafepaki pē ko e ‘uhinga ko ‘emau ‘omai e fo’i Lao ko ia.

**Paula Piveni Piukala**: Ko u kole atu ki he Palēmia ke fakamokomoko kae 'oleva ke 'osi atu 'eku poini

**'Eiki Palēmia**: Mokomoko atu eni Fakafofonga

**Paula Piveni Piukala**: Kae toki fokotu'u mai 'ene....

**'Eiki Palēmia**: 'Oku 'ikai ko e fakatonutonu ia ko e me'a ia 'a e ...

<007>

**Taimi** : 1100-1105

**'Eiki Palēmia** : ..me'a ke ne talamai pē 'oku hala pē 'oku tonu. Ko ia pē Fakafofonga.

**Paula Piveni Piukala** : Sea ko 'eku miniti 'e 5 eni na' a 'osi ia 'oku te'eki ke...

**'Eiki Sea** : Tongatapu 7 ko u fakatokanga'i hifo 'oku toe ho'o miniti 'e 1 'i he miniti 'e 5 ko ia na'e tuku atu ke fakamā'opo'opo mai ho'o fakamalanga.

**Paula Piveni Piukala** : Sea ko e me'a ko ē 'oku hoha'a mai ki ai e Palēmia ko e konga pē ia 'eku fakatātā 'oku 'ikai ke nau lau e lao. He na'e 'omai ia 'oku te'eki ke fokotu'utu'u mai pe ko e fē sino te ne *appoint*, lolotonga ko ia kuo 'osi tāmata'i 'a e Komisoni 'a e Fakamaau'anga. Kei *refer* pē lao ki ai lolotonga ko ia 'oku 'ikai ke kei 'i he Tu'i 'i he Pule 'Uluaki kei *refer* pē lao ki ai.

**'Eiki Palēmia** : Kupu 1 Sea ko e fakatonutonu eni. Fakatonutonu ..

**Paula Piveni Piukala** : Ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu 'oku 'ikai ke nau lau e *material* 'oku 'omai ki he Fale ni ke makatu'unga ...

**'Eiki Sea** : Fakatonutonu Tongatapu 7.

**'Eiki Palēmia** : Ko ia ko e *appointment authority* pē ko e tokotaha 'oku ne hanga 'o fai 'a e fokotu'u 'a e Komisona ko eni ko 'Ene 'Afio 'i he *Privy Council* pea ko Ia pē Ia 'oku 'i ai 'Ene totonu pē ko hai te Ne kole fale'i ki ai ke ne fai 'oange 'a e fale'i. Ko ia pē Sea mālō.

**Paula Piveni Piukala** : Sea te u fakakakato atu e me'a ko eni ko 'ene kei talanoa mai he *Privy Council*. Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha *Privy Council* ko e kupu 50 ko e fale'i pē ia. Ko e kau *adviser* pē ia 'a e Tu'i 'i he *discretion* 'a e Tu'i.

**'Eiki Palēmia** : Sea fakatonutonu atu

**Paula Piveni Piukala** : *That is not Privy Council.*

**'Eiki Palēmia** : Fakatonutonu 'a e Fakafofonga ka 'oku ou kole atu Sea ke ke hanga mu'a 'o fakamahino mai 'oku 'i ai 'a e *Privy Council* kae fai mo 'osi ā kae 'oua te tau toe afe ki ai he ko e 'uhinga 'oku 'osi mahino 'oku kei tuhu'i mai pē. 'Oku 'i ai 'a e *Privy Council* Fakafofonga.

**Paula Piveni Piukala** : Sea ko u kole atu ke tokoni mai e maama 'a e 'aho...

**'Eiki Palēmia** : Ko u kole atu ke fakatonutonu Fakafofonga kātaki pē.

**Paula Piveni Piukala**: Ke fakatonutonu 'a e fakapo'uli ko eni.

### **Fokotu'u 'Eiki Sea e Lipooti Folau Fika 7/2023 ke tali**

**'Eiki Sea** : 'Eiki Palēmia ko u tali ho'o fakatonutonu. Fakafofonga Tongatapu 7 ko e me'a ko eni na'a ke 'osi fakamalanga ki ai he taimi na'a tau feme'a'aki ai ki he Lao ko eni. 'Uluaki, 'oku 'ikai tonu ke toe fai ha feme'a'aki ai kuo tali ia 'e he Fale 'a e Lao. Ua, ko u sio au kuo 'osi mahino ho'o poini fekau'aki pea mo 'ene felāve'i pea mo 'eku Lipooti. Ka ko e poini faka'osi toe ho'o sekoni 'e 2 tau pehē pē kuo 'osi ho'o taimi. Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha'amou me'a 'oku mou fie me'a mai ki ai fekau'aki pea mo e Lipooti Folau ko eni, kei faingamālie pē pea 'oku fokotu'u atu ke tau tali . Tongatapu 6 me'a mai.

### **Poupou ki he Lipooti Folau fika 7/2023**

**Dulcie Tei** : Tapu mo e Sea tapu ki he Tēpile 'a e Pule'anga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki pea pehē ki he kau Fakafofonga. Ko e fakahā pē ia 'o e poupou mo e fiefia 'a e finemotu'a ni Sea koe'uhi ko e lipooti pea mo e folau na'a ke me'a atu ai. 'I he kongā 'i he peesi hono 4 pea ko e kongā 'i he Fale Alea pea mo 'ene fetu'utaki mo e kakai. 'I he kongā hifo laine hono 3 pē ke fakato'oto'o ne me'a ai 'a e 'Eiki Sea *Lord* Fakafanua. 'I he kaveinga ni 'oku ne fakamamafa'i e fatongia 'o e Fale Alea ke fengāue'aki mo fakakau mai e kakai 'o e fonua ki he ngāue 'a e Fale Alea kae tautautefito ki he to'utupu mo e kakai fefine. Na'e fakatātā 'aki 'e he Sea 'a e polokalama ko ia ki he tu'uaki pea mo e a'utonu ki he kakai, 'i he teuaki 'o e polokalama Fale Alea 'a e To'utupu pea mo e Fale Alea fakaangaanga ma'a e kakai fefine ke fengāue'aki 'a e kakai 'o e Fale Alea pea mo e fonua. Ko u fakahā pē 'e au 'eku fiefia mo 'eku poupou koe'uhi ki ha ngāue pea mo ha 'unu atu 'a e ngāue 'a ho Fale ki he fengāue'aki ko eni. 'Oku ou poupou atu ho'o Lipooti 'Eiki Sea mālō 'aupito.

### **Pālōti'i 'o tali Lipooti Folau Fika 7/2023**

**'Eiki Sea** : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 7/2022 fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile** : 'Eiki Sea loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *His Serene Highness* - Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 19.

### **Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 8/2023**

**'Eiki Sea** : Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Lipooti faka'osi 'etau 'asenita he pongipongi ni 'a ia ko e Lipooti Folau Fika 8/2023 fakataha hono 27 'o e Konifelenisi 'o e Ngaahi Fa'ahi ki he Konivesio Ngāue 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha fekau'aki mo e Feliliuaki 'o e 'Ea 'a ia 'oku 'iloa ko e *COP 27* na'e fakahoko eni 'i *Sharm-El-Sheikh* 'Isipite 'i he 'aho 6 – 18 'o Novema, 2022. Kole atu ki he Kalake ke lau mai 'a e Lipooti tohi fakahū mai 'aki eni.

**Kalake Tēpile :**

Lipooti Folau Faka-Fale Alea  
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Aho 01 Fepueli, 2023...

<008>

**Taimi:** 1105-1110

**Kalake Tēpile:** ... Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki: Lipooti Folau Faka Fale Alea Fika 8/2023 ki he Fakataha hono 27 ‘a e Konifelenisi ‘a e Fa’ahi ki he Konivēsio Ngāue ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha fekau’aki mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea (COP 27)

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka Fale Alea ki he Fakataha 27 Konifelenisi ‘o e Ngaahi Faha’i ki he Konivēsio Ngāue ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha fekau’aki mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea (COP 27) ‘a ia na’e fakahoko ‘i *Sharm El-Sheikh* ‘i ‘Isipite pea mei he ‘aho 6 ki he 18 ‘o Nōvema 2022.

Faka’apa’apa atu,

*Lord Fakafanua*  
(*Eiki Sea ‘o e Fale Alea*)

**‘Eiki Sea:** Teu kole atu ki he Kalake ke lau mai pē ‘a e kupu fika 2 puipuitu’a ‘a e folau pea mo e ola ‘o e fakataha hā e peesi fika 9.

**Kalake Tēpile:** Peesi 4 fika 2 Puipuitu’a ‘o e Folau Faka Fale Alea.

**Fakaikiiki eni ‘o e folau:**

**Hingoa ‘o e Polokalama:**

Konifelenisi 27 ‘a e Ngaahi Fa’ahi ki he Konifelenisi ‘o e Ngaahi Fa’ahi ki he;

Ngāue ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha fekau’aki mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea. (*UNFCCC*)  
(*COP 27*)

**‘Aho:**

Na’e fakahoko ‘a e konifelenisi ni mei he ‘aho 6 ki he 18 ‘o Nōvema 2022.

**Fonua na’e fakahoko ai:**

Na’e fakahoko ‘a e konifelenisi ni ‘i he kolo *Sharm El-Sheikh* ‘i he Vahefonua *Sainai* ‘i ‘Isipite.

**Hou’eiki Mēmipa na’e me’a atu ‘i he folau:**

Na'e me'a atu ai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'Eiki Nōpele Fakafanua ko e Fakafofonga 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he fakataha mahu'inga ni.

**Kau ngāue na'e muimui folau:**

Na'e muimui folau atu ki he fakataha ni 'a e 'Ofisa Fa'u Lao 'a e Fale Alea Silivia 'Atiola.

**Kautaha na'a ne fakapa'anga 'a e polokalama:**

Na'e fakapa'anga kakato mei he Polokalama Langa Ngāue Faka-Fale Alea 'a e Pasifiki (*Pacific Parliamentary Effectiveness Initiative*) 'a e *UNDP* 'a e kau atu 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he Konifelenisi ni. Hoko atu ai pē ...

**Ola e fakataha mo e ngaahi fokotu'u Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 8/2023**

**'Eiki Sea:** Peesi 9. Ola 'o e fakataha pea mo e ngaahi fokotu'u.

**Kalake Tēpile:** Peesi 9 Ola 'o e fakataha.

Koe'uhí ko e me'a atu 'a e 'Eiki Sea ki he *COP 27* na'a ne ma'u 'a e ngaahi fakakaukau mo e 'ilo fo'ou ke tokoni ki he ngāue 'a e Fale Alea pea 'e tokoni ki he'ene fakapapau'i 'e fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko 'eni.

1) Fakafatongia 'aki 'a e Fale Alea ke fakahoko ha ngāue ki he koloa na'e tō mei he 'Ene 'Afio King Tupou VI 'o fakafofonga'i 'a e fonua 'i he *COP 27*.

2) Fokotu'u atu ki he Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea ki he 'Ātakai mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea ke muimui'i 'a e ngaahi tukupā na'e fakahoko 'e he Pule'anga 'i he *COP 27*.

3) Fokotu'u atu ki he Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea ke fakapapau'i 'e fakahoko 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi lao lolotonga fekau'aki mo e feliuliuaki 'o e 'ea pea ke vakai'i pē 'oku fiema'u ke fakahū mai ha ngaahi lao ke fakapapau'i ki he tu'unga ma'olunga tahá 'a e ngāue ki he fakafeangai *adaptation* mo e fakasi'isi'i *mitigation* 'i he'ene felāve'i pea mo e feliuliuaki 'a e 'ea.

4) Muimui'i 'a e ngāue ki he ngaahi tukupā kuo fakahoko 'e Tonga talu mei he fakamo'oni ki he Aleapau Pālesi.

5) Fakapapau'i 'e lava he Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea ki he 'Ātakai mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea 'oku taliui mo 'ata kitu'a 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'i he'ene fekau'aki mo e feliuliuaki 'a e 'ea 'o fakafou 'i he ngaahi tukupā kuo fakapapau'i fakafonua *Nationally Determined Contribution*.

6) Fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi faingamālie 'o e Hou'eiki Fale Alea ki ha ngaahi polokalama ako fakalalakaka fekau'aki mo e feliuliuaki 'o e 'ea ke fakalalakaka 'a 'enau 'ilo mo e taukei.

7) Fakapapau'i 'e toe mateuteu mo maau ange 'a e kau Fakafofonga 'o Tonga te nau kau atu ki he *COP 28* 'aki hono fakapapau'i 'oku lelei ange 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga, Fale Alea mo e sekitoa taatahá kimu'a pea fakahoko 'a e folau. 'E lava ke fakahoko 'eni 'i ha ngaahi fakataha fakataukei kimu'a 'a e *COP* mo e ngaahi fakataha 'oku fakapapau'i 'oku kau 'a Tonga ki he ngaahi fakataha pau.

<009>

**Taimi:** 1110-1111

**Kalake Tēpile:** ... mahu'inga pea 'oku fakapapau'i foki ko e lelei fakalukufua 'a Tonga 'e 'oatu ki he fakataha.

5) Fokotu'u ke tali 'a e Lipooti Folau Faka Fale Alea Fika 8/2023.

**'Eiki Sea:** Hou'eiki ko e lipooti ko eni 'oku fakaikiiki ai e ngaahi fakataha na'e fakahoko pehē foki ki he ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi alea na'e fakahoko he Pule'anga na'e kau atu ki ai 'a 'Ene 'Afio Tama Tu'i 'oku ne Tō Folofola ki he Konifelenisi ko eni pehē foki ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia pea mo e kau ngāue mei he Va'a ki he 'Ātakai mo e *MEIDECC* 'i he fakataha ko eni.

Ko e fakataha eni hono 27 'a e *COP* pea 'oku 'amanaki ke fakahoko e fakataha hono 28 'i he taimi tatau pē he ta'u ni ki *Dubai* 'a ia ko e ngaahi fokotu'u ena Hou'eiki 'oku fakatatau pē ki he ngaahi mo'oni'i me'a 'i he loto lipooti ke mou me'a hangatonu pē ki ai mo e fakakaukau ke fakalalakaka ange 'a 'etau ngāue fakatatau ki he feliuliaki e 'ea mo 'ene mahu'inga. 'O kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki fekau'aki mo e lipooti ko eni toki tuku atu ha faingamālie 'i he'etau foki ma'i ko 'etau taimi Hou'eiki 'oku kole atu ke tau mālōlō.

*(Pea na'e ki'i mālōlō heni)*

<009>

**Taimi:** 1130 – 1135

**Satini Le'o Le'ole'o:** Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá

**'Eiki Sea:** Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kei fai pe feme'a'aki 'i he Līpooti folau Faka-Fale Alea fika 8/ 2023, Ha'apai 12.

### **Poupou ke 'ata kitu'a ngāue felave'i mo e palopalema 'o e feliuliaki e 'ea**

**Mo'ale Finau:** Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ki'i faingamālie ke fai atu ha ki'i fakahoha'a 'i he Falé ni 'i he lipooti mahu'inga ko eni 'Eiki Sea. Ko u vakai hifo ki he puiipuitu'á, na'e me'a e Feitu'u na meimei uike 2 'Eiki Sea ho'o 'i he fakataha ko eni Sea. Pea 'oku ou tui 'oku talamai 'i he lōloa 'o e taimi 'a e mahu'inga 'o e fakatahá ni 'Eiki Sea. Lave'i pe Sea ko e 'īsiū ko eni he *climate change* pe feliuliaki e 'eá 'Eiki Sea ko e 'īsiu mātu'aki mahu'inga 'ikai ngata pe 'i Tongá ni 'Eiki Sea ka 'oku mahu'inga 'i he Pasifikí.

'Oku mahu'inga foki 'a e feliuliaki 'a e 'eá Sea ki he fonuá ni he 'oku ou tui mahalo ko Tongá ni 'oku fika 2 pe fika 1 ofi ki Tuvalu pea mo e Masolo *Island* 'i he *vulnerability* 'i he lavea ngofua 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e *impact* pe ko e uesia ko ē 'o e *climate* ...

<010>

**Taimi:** 1135-1140

**Mo'ale Finau:** ... uesia ko ē 'a e *climate change*. 'I he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou mahu'inga'ia 'i he 'etau kau atu ki he fakataha, pea 'oku toe mahu'inga ange 'Eiki Sea ke tau

lava ‘o *implement* ke tau hanga ‘o faka’aonga’i lelei’i ‘a e ngaahi ola kuo hā ‘i ho’o līpooti ‘Eiki Sea.

Ko e taha ‘o e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea ‘i he ola ko eni ‘oku ‘asi ai ‘Eiki Sea ‘a e me’a fekau’aki mo e *adaptation* pea mo e *mitigation*, ‘oku felāve’i hangatonu ia ‘Eiki Sea, mahalo pē na’a ku hanga ‘o, na’a pehē ‘oku ou hanga ‘ohake ‘a Ha’apai ‘i he me’a ko eni ‘Eiki Sea, ka ‘oku ou tui ‘oku taau pē ke tau ‘ohake ha fakatātā ke ne hanga ‘o fakatātā’i ‘Eiki Sea ‘a e ‘ū ola ko eni ‘oku ke faka, ‘oku fakahā mai ‘i he līpooti, ‘uhinga kae lava ke mahu’inga mālie ‘Eiki Sea ‘a hono *apply* pē ko hono fakahoko ‘a e ola. He ko e ola ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku totonu ke ‘asi mai kitu’a mei he palopalema ko ē ‘oku hoko hotau ki’i fonua ni ‘Eiki Sea, tautautefito ki he ngaahi feitu’u pē ko e ngaahi motu ‘oku ‘osi uesia ‘i he ola ‘o e *climate change* ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō pē he ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha fu’u taimi lahi ke u lave fakalukufua telia na’a ku he atu ‘Eiki Sea, ki ha *issue* kehe. Ka ‘oku ou loto pē ke u fakamālō’ia ‘Eiki Sea ‘a e fakakaukau ko eni pea mo ‘eku kole pē ‘Eiki Sea, ke tau foki mu’a ‘a e ngaahi *ministry* pē ko e ngaahi kupu ko eni ngaahi sino ‘oku kaunga tonu ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea, ‘o fakahoko ‘a e fatongia ke ‘ata kitu’a ‘o hangē ko e ola ‘oku hā ‘i he me’a ko eni na’a ke lave ki ai ‘Eiki Sea, ke fakapapau’i ‘oku ‘ata kitu’a ‘a ‘etau hanga ‘o faka’aonga’i ‘a e ola ko ē ‘o e Aleapau ko ē ‘i Palesi. ‘Ikai ke u tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ha taimi lahi ku o tau hanga ‘o lau fakaikiiki ‘a e aleapau ko eni. Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea, koe’uhi ke tau fakapapau’i ‘oku ‘ata kitu’a ke fakamahino ‘oku tofuhia kātoa ‘a Tonga ni, ‘i hono ‘ave ki ai kapau ‘oku ‘i ai ha silini ki he *mitigation*, ‘oku totonu ke hā mai ‘Eiki Sea mei he ngaahi feitu’u ko ē ‘oku maumau.

Ko Ha’apai ‘Eiki Sea ‘oku lahi ‘a e ngaahi feitu’u ai ‘oku maumau pea na’e ‘osi ngaahi ‘oku ou, he ‘ikai ke u lave ki ai ‘Eiki Sea, koe’uhi he na’a ku lave ‘anenai ki he *issue* ‘e ‘alu ia ‘o *issue* fakataautaha, ka ‘oku ou loto pē ‘Eiki Sea, ke u fakatokanga’i ‘i he Fale ni ke tau muimui mu’a ki he ola ‘oku ‘omai ‘e he fakataha ko ē ‘Eiki Sea na’a ke me’a ki ai, vakai’i ‘a e lao lolotonga kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi lao ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke kaunga lelei ia pē fenāpasi pea mo e silini ‘a e fonua, ki hono tufotufa ki he ngaahi feitu’u ko ē ‘oku *vulnerable* ‘oku totonu ia ‘Eiki Sea ke fai ha ngāue ki ai koe’uhi ke *fair*, ‘a hono tufotufa ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea na’a ku fanongo hifo ‘i he ki’i Fale Alea pē na’e fai ‘Eiki Sea na’a ku ki’i fanongo hifo ki ai, na’e pehē ni ‘a e fakalea ko ē ‘e he Minisitā na’a ne pehē ko e hala ‘o me’a ‘e tanu ia, ko e *foreshore* ‘o me’a ‘e ngaahi ia. ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku ui ko e ‘ata kitu’a, ke tau hanga ‘o fakahingoa fakaikiiki ‘a e ngaahi feitu’u ko ē ‘oku totonu ke fakahoko ki ai ‘a e *adaption* mo e *mitigation*.

‘E Sea ko e ki’i me’a faka’osi ‘oku ou loto ke u fie lave ki ai, ko e ki’i fo’i kongā ‘oku pehē, ke ako ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ‘Eiki Sea ke na u toe ‘ilo loloto ange ki he *climate change*. Sea ‘oku ou fiefia ‘i he ki’i fo’i kongā ko ē, kiate au ko ‘eku fakatonulea ki ai ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni, kapau ‘e ha’u ha Fakafofonga mo ha’ane ‘ilo ki ha me’a ke fakahoko ko ha *foreshore* pē ko ha fa’ahinga *sea wall* ‘i ha feitu’u, ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea pea mahalo te u ngata he ‘eku ki’i fakamatala, ko e ‘uhinga kae lava ke tau ngāue fakataha, kapau leva te u ha’u ‘oku ou ‘ilo’i ‘e au ‘a e me’a ke fai ‘i he *sea wall* ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘Eiki Sea ‘a e fo’i kongā ko ē ke mau ō ‘o ako ke mau ‘ilo ‘a e me’a ke fai ‘i he *impact* ka *climate change*.



Ko e ngata'anga pē ia 'a e ki'i faka'osi, fakamālō atu ki he Feitu'u na Sea, mālō mu'a ho'o kei lava 'o ikuna 'a e fu'u uike 'e 2 ko eni, ako na'a ke fakahoko, pea 'oku ou tui ko hono 'aonga ke tau foki 'i he 'aho ni, ko e fo'i sino kotoa pē, 'oku 'i ai ha me'a ai, ha lao, ko ha silini, tau 'ata kitu'a 'i he 'aho ni, pea tau fakahingoa 'a e ngaahi feitu'u ke langa, he 'oku faonongo mai 'a e kakai 'o e fonua. Ko ia pē Sea mālō. Fokotu'u atu.

**Tevita Puloka:** 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Me'a mai Tongatapu 1.

### **Fehu'ia e tukupā 'a Tonga fekau'aki mo e ma'u'anga ivi fakafo'ou ke peseti 100 he'ene a'u ki he 2045**

**Tevita Puloka:** Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he fakataha 'Eiki. Sea 'oku ou fakamālō lahi foki pea 'oku ou tui ki he folau na'e fai, pea pehē ki ho'omou muimui folau 'i he Tama Tu'i 'i he kaveinga mahu'inga fakamāmani lahi ko eni. ...

<005>

**Taimi:** 1140-1145

**Tevita Puloka:** ... 'Osi mahino pē he 'oku hangē ko ē 'oku 'asi ko ē 'i he palakalafi fika 3 'oku ngalingali 'oku tukupā 'a e totongi 'a e meimei 'a ia 'oku 'uhinga ia ki he pa'anga, pa'anga 'e 25 tiliona ko eni 'oku 'asi ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko eni ki he feliuliuaki e 'ea he'ene a'u ki he 2050. Ko e fehu'i 'uluaki pē ia Sea mahino ange ko e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'ene feme'a'aki ko eni na'e toki 'osi, ka ko u toe vakai hifo Sea ki he 'imisi tā 'o e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e kautaha 'oku ui ko e *Blue Planet Climate Agreement* pea 'oku 'asi leva mei mui ai 'a e pēseti 'e 100 by 2045. 'A ia 'oku 'uhinga nai ki he hā 'a e fu'u fo'i fekau ko eni 'oku tohi'i mata'ā'ā faka'ofa'ofa e lanú ia, ka 'oku 'uhinga ki he hā e pēseti 'e 100 'i he 2045. Ko u tui Sea ko e me'a pē ia 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia, ka ko u fokotu'u atu 'e au mālō.

**'Eiki Sea:** Te u tuku e fehu'i ko eni ke tali mai mei he 'Eiki Palēmia Tongatapu 1. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

### **Tali Palēmia fekau'aki mo e tāketi ke a'u ki he 2045 kuo peseti 100 ngāue'aki Tonga e ivi fakanatula**

**'Eiki Palēmia:** Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Io ko e ngaahi fonua eni Fakafofonga Fika 1 'oku nau fakataumu'a ke fa'u e 'uhila kotoa pē 'aki 'a e ivi tu'uloa pē ko e *renewable* 'i he 2045. Ko e tu'u he taimi ni 'oku tau kei pēseti 'e uofulu tupu 'oku ngāue'aki he la'ā pea mo e *wind* mo e havili, ka ko e faka'amu ko e 'uhinga ko eni e fengāue'aki mo e ngaahi fonua ko eni ke fetokoni'aki ke a'u ki he 2045 'oku 'ikai ke tau toe ngāue'aki e lolo ka tau ngāue'aki kotoa'aki pē ngaahi ivi fakanatula mālō Sea.

### **Tonga e fuofua fonua ke fakamo'oni ki he aleapau *Blue Planet Alliance***

**'Eiki Sea:** Tānaki atu pē ki he tali mei he 'Eiki Palēmia Fakafofonga ko e peesi fika 7 kupu si'i 2 'oku hā e fakamatala nounou ki he 'imisi ko ena na'a ke me'a ki ai 'i mui he lipooti. 'A

ia 'oku fekau'aki ia pea mo e tāketi fakamalumu 'i he *RAPID* pē ko ha taumu'a ke a'u atu ki he 2025 kuo a'u ki he pēseti 'e 70 'a hono ngāue'aki 'a e ma'u'anga ivi fo'ou. 'Ikai ngata ai ko e fuofua fonua ia na'e fakamo'oni ki he *Blue Planet Alliance* 'a ia 'oku tāketi ki he'ene a'u ki he 2045 'oku ngāue pēseti 'e 100 'aki 'a e ma'u'anga ivi 'oku malava ke fakafou'ou pē ko e *renewable energy*, pē ko e 'imisi ko ena 'oku ke me'a mai ki ai ko Tonga pē fuofua fonua kuo fakamo'oni ki he tukupā ko eni. Me'a mai e 'Eiki Nōpele 'Eua.

**Lord Nuku:** Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pē foki ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fale Alea 'o e fonua. 'Eiki Sea 'ai pē mu'a ke ki'i hulu'i mai ange ola 'a ē ko ē 'oku 'i ai ko ē fo'i *bullet point* 'e 1, 2, 3 'Eiki Sea.

### **Tokanga ki he fakafatongia'aki e Lipooti folau 'a e Fale Alea ke fakahoko ngāue fekau'aki mo e Tō Folofola Tu'i**

Ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia fekau'aki pea mo e lipooti ko eni 'Eiki Sea ke fakafatongi'aki 'a e Fale Alea 'o Tonga ke fakahoko e ngāue fekau'aki mo e Tō Folofola. Ko e me'a ia 'a ē ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a ke fakafatongia'aki e Fale Alea ke fakahoko 'a e me'a ko ē na'e Folofola ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i he *COP 27*. Pea fokotu'u ki he komiti tu'uma'u. 'Eiki Sea ko e me'a pē ia 'oku ki'i fai atu ki ai e hoha'a, 'ikai foki ke mau lave'i 'e mautolu pē ko e hā e Tō Folofola koe'uhí ke fakafatongia'aki e Fale Alea 'o Tonga ke makatu'unga mei ai ha fokotu'u pē 'e fai pē ia 'e he Pule'anga, ka ko e 'uhinga ko e 'uhinga ko eni 'oku tu'u mai he me'a ke fakafatongia'aki 'a e Fale Alea 'a e koloa Folofola ko ē na'e tō. Ko e me'a pē 'oku mahino 'Eiki Sea ki he motu'a ni. Na'e 'uluaki Tō Folofola e Tu'i ke a'u ki he 2025 mahalo pē ko fē ta'u pē ko e 20 kuo tau a'u 'o pēseti 'e 25 pē 30?

**'Eiki Sea:** 50.

**Lord Nuku:** 50 ko ia. Ko e Tō Folofola eni hono ua. Na'e te'eki ai ke fakafatongia'i e Fale Alea ke fakakakato 'a e Folofola 'i ai ha ngaahi Tu'utu'uni. Ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'ikai ke u ...

<007>

**Taimi:** 1145-1150

**Lord Nuku :** ...ko u fakamālō au ia 'Eiki Sea 'i he lipooti 'oku 'omai, ka ko 'eku tokangá ke fai 'e he Fale Alea ha fatongia ki he Kōmiti Tu'uma'ú ke fakahoko 'a e Tō Folofola ko eni 'Eiki Sea. Ko e me'a pē ia 'a ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia. He kapau 'e 'ikai, ko e hā'ele atu eni pē ko e fononga atu 'a e lipooti ko eni, 'ikai ke tau 'ikai ke mau lave'i pē ko e hā homau fatongia ke fai ki he folau ko eni na'e fakakoloa 'aki 'a e *COP 27* 'o fekau'aki pea mo hotau fonua. Tukukehe 'a e fanga ki'i me'a ko eni ko e ta'u fē pau ke kakato peseti 'e 100. Ka 'oku ai hotau fatongia mahalo 'oku tonu ke fai ki he ngāue ko eni 'Eiki Sea. Ko ia pē 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea :** Kole atu ki he Kalake ke lau mai 'a e Fakamatala Fakafonua 'a Tonga 'i he *COP 27* peesi 5 'oku ne hanga 'o fakaikiiki'i 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio.

**Kalake Tēpile :** (*Ne lau*)...

## Fakamatala Fakafonua ‘a Tonga ‘i he COP 27:

Na’e ‘Afio ‘e ‘Ene ‘Afio Tama ko Kingi Tupou VI ‘i he polokalama huufi ‘o e COP 27 ‘i he ‘aho 07 ‘o Novema, 2022 ‘a ia na’a Ne ‘afio fakataha ai mo e kau Taki ‘o e ngaahi fonua kehe, pea Ne Tō Folofola ‘i he Fakamatala Fakafonua *National Statement* ‘a Tonga ‘i he ouau huufi ‘o e konifelenisi. Na’e Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ki he Fakataha’anga Lahi ‘a e COP 27(COP 27 Plenary)fekau’aki mo e fiema’u vivili ke fakahoko ha ngāue ki he kaveinga ‘o e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea.

Ko hotau fatongia ‘i he’etau ngāue ma’a hotau kakai pea mo hotau palanite ke tau lota taha ki he ngaahi taumu’a ngāue ‘aki ‘a e lahi taha ‘a hotau ivi ngāue, pea ke tau ngāue telia na’a tau a’u kotoa ki ha tu’unga ko e ‘ikai toe lava ‘o le’eia ‘a e ngaahi nunu’a. ‘Oku ‘ikai ke tau toe ma’u ‘a e monū’ia ‘o e taimi lahi. Ko hoku fonua ‘oku fika 3 ‘i he ngaahi fonua tu’u lavea ngofua taha ‘i māmani ki he ngaahi nunu’a tamaki ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘ea. Na’e fakamamafa ‘a e Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ki he’etau fehokotaki mo e fakafalala ki he ‘oseni ki he me’atokoni, fefononga’aki, fakalalakaka faka’ekonōmika mo e anga fakafonua pea ne toe fakamamafa mai ai ‘etau tu’unga malava ke matatali ‘a e ngaahi fakautuutu mo e mālohi ‘a e ngaahi fakatamaki koe’uhi ko e feliuliuaki ‘a e ‘ea.

Na’e hā foki ‘i he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ‘a e mātu’aki fiema’u ke tau ngāue lelei ‘aki ‘i hotau ātakai pea ke tau faka’aonga’i ‘a e ngaahi tekinolosia ke faka’ai’ai ‘a hono ngāue’aki ‘a e ngaahi founa fefononga’aki ‘oku fakaivia ‘e he havili, ‘a ia ‘oku si’isi’i ‘ene tukuange mai ‘a e kaponi. Na’a Ne Folofola ‘o toe fakapapau’i ‘a e tukupā ‘a Tonga ki he’enua ngaahi tukupā fakavaha’apule’anga hangē ko e ngaahi tukupā kuo fakapapau’i fakafonua 2020 *Nationally Determined Contributions* ‘a ia ‘oku ha ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ki he ngaahi taumu’a ngāue ki he fakasi’isi’i *mitigation* mo e ngāue ki he fakafengai (*adaptation*).

Na’e Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ‘o fakamālō’ia ‘a e ngaahi fonua pea mo e ngaahi sino fakavaha’apule’anga koe’uhi ko ‘enua ngaahi tokoni ‘ofa ki Tonga hili ange ‘a e mapuna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai, mo e peau kula ke tokoni’i ‘a ‘ene fakaakeake.

Na’a ne Folofola ko e ongo pole lalahi ‘e fehanganagai ‘a Tonga mo ia ‘i he kaha’u koe’uhi ko e ngaahi me’a na’e hoko koe’uhi ko Hunga Tonga Hunga Ha’apai pea mo e ngaahi me’a ‘e fiema’u ke feau ‘aki ‘a e ongo me’a ni ‘a ia ko e :

1. Ma’u ‘o e vai inu ‘oku ma’a mo malu. Na’e hulu’i ‘a e tu’unga lavea ngofua ‘o e ngaahi tānaki’anga vai ‘i he tukui motu ‘i hono ‘uli’i ‘i he mapuna ko ia ‘a e mo’ungaafi, pea hā ai ‘a e fiema’u vivili ke ‘i ai ha ngaahi tekinolosia ‘oku ne lilii ‘a e tahi ke vai ‘a ia mo ngāue’aki ‘a e ma’u’anga ivi fo’ou.
2. Founa fefononga’aki ma’ama’a ‘a ia ‘e ‘ikai ke toe fakalahi ai ‘a e tukuange ...

<008>

**Taimi:** 1150-1155

**Kalake Tēpile:** ... atu ‘a e ngaahi kasa ‘oku ne maumau’i ‘a e ‘*Osouni (Green House Gas Emissions)* fakamamafai’i ‘a e fiema’u ke ngāue’aki ‘a e ngaahi founa fefononga’aki ‘oku ne faka’aonga’i ‘a e tekinolosia fakaonopooni ‘oku ne ngāue’aki ‘a e ma’u’anga ivi mei he havili pea ‘ikai te ne fakatupu lahi ‘a e kaponi (*carbon*).

Na'e faka'osi 'aki 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio 'a 'ene fakalotolahi ki he kotoa 'o e ngaahi fonua ke nau ngāue'i 'enau ngaahi tukupā mo ngāue ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e aleapau 'i Pālesi (*Paris Agreement*).

Na'e muimui atu 'a e 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia mo e kotoa 'o e kau folau 'a Tonga ki he COP 27 'i he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u ki he Senitā Fakataha'anga ke pou pou ki he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio King Tupou VI.

(III) Fakataha Faka Fale Alea.

**'Eiki Sea:** Ngata ai. Mālō. 'A ia ko e tali ena ki he me'a na'a ke tokanga ki ai Hou'eiki Nōpele 'Eua.

### **Hoha'a Lord Nuku ki ha ngāue Fale Alea ke fai fekau'aki mo e Tō Folofola Tu'i he COP 27**

**Lord Nuku:** 'Eiki Sea ko u fakamālō lahi 'aupito koe'uhí ko hono koe'uhí ko hono 'omai e Tō Folofola ko eni ki he Fale 'Eiki Sea ka koe'uhí ko 'ene tu'u ko ē ke fakafatongia 'aki e Fale Alea pē 'e tuku atu eni 'a e 'a e me'a ko eni ki ha komiti ke nau hanga 'o fokotu'utu'u mai ha ngaahi lao 'oku liliu pē ko ha ngaahi fiema'u 'oku fo'ou. ko e 'uhinga pē 'Eiki Sea he ko e 'uhinga he na'e, na'e 'osi 'i ai e Tō Folofola 'uluaki na'a tau tōnounou ai pea na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fai ki ai. Pea ko e 'uhinga pehē e anga e tokanga atú ke 'uhī he ko eni kuo tu'u 'i he Tō Folofola 'a e taimi te tau a'u ai 'o pēseti 100 he ko kuo tau paasi tautolu ia ko e hā e ngāue ko ē 'e fakafatongia 'aki e Fale Alea Sea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a pē 'e fai mai 'e he Pule'anga pē 'e tuku atu pea mei he Fale Alea ki ha komiti ke fakafatongia 'aki pea fakafoki mai ki he Fale Alea Sea. Ko e 'uhinga pē ia e fokotu'u Sea.

**'Eiki Sea:** Ko ia mālō Hou'eiki Nōpele ko e fakama'ala'ala atu Hou'eiki 'oku 'ikai ke ngata pē ola e fakataha 'i he peesi 9 ka 'oku hoko atu pē 'i he peesi 10 ko e tali ki he me'a 'oku ke tokanga ki ai 'i he ola fika 4 'a ia 'oku kamata pē hono muimui'i 'a e ngāue ki he ngaahi tukupā kuo fakahoko 'e Tonga pea talu mei he fakamo'oni ki he Aleapau Pālesi 'o hoko atu pē ki ai ki hono fakapapau'i he Komiti Tu'uma'u 'a e ngaahi NDC pē ko e (*National Determined Contribution*) 'oku ui ko e ngaahi tukupā kuo fakapapau'i fakafonua pea mo a'u ki he fika 6 'o e fokotu'u fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi faingamālie 'o e Hou'eiki Fale Alea ki he ngaahi polokalama.

'A ia ko e fakaivia'i ia e fakataukei mo e 'ilo e Hou'eiki Fakafofonga ke nau lava sivilivi'i e ngāue kuo tukupā 'i he ngaahi fakataha'anga ko eni 'o fakatatau ki he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio, he 'oku 'i ai pē 'a e potungāue mo e ngāue 'a e Pule'anga 'oku fakahoko ka ko e ngāue lahi 'a e Fale Alea tautautefito ki he 'ū komiti ki hono sivilivi'i e ngāue ko ē 'oku fakahoko. 'A ia ko e pou pou pē eni mo e tānaki atu ki he ngāue pea mo e ola 'o e fakataha.

Ko u tui mahalo ko e, ko e me'a kehe hangē na'a ke 'osi me'a pē ki he tukupā na'e fakahoko na'e tonu ke tau ma'u e pēseti 'e 50 'i he ta'u 2020 ko e fo'i ngāue kehe 'eni ke 'oua te tau toe fou mai he halanga ko iá 'o 'osi ange ta'u pēseti pē 'e 18 ka na'e tonu ke 50. 'A ia ko e me'a lahi 'oku pou pou e Pule'anga ko eni pea 'oku 'i ai 'enau tukupā ke toe vave ange ka ko e anga eni e pou pou e Falé ki he Tō Folofola 'Ene 'Afio ke 'i ai ha, 'oku 'i ai ha'atau komiti ke ne hanga 'o muimui'i e ngāue pea mo sivilivi'i e ngaahi makatu'unga ko eni 'i he tukupā kuo fakapapau'i fakafonua. Tongatapu 7.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ko e ki'i fehu'i pē. Ko 'etau tali ko eni e 'ū lipooti ko eni pea 'alu ai ki fē? Ko e ki'i, ke ki'i fakamaama mai angé, 'osi hono tali pea hā?

**'Eiki Sea:** Ko e 'ū lipooti ko eni 'oku fakahū mai ki Fale Alea 'oku tali pea hoko leva ia ko e *public document* 'a ia 'e 'ave ki he'etau failé pea 'e 'atā leva ia ki he, ki ha taha ke ne lau. 'A ia ko e tñaki atu ki he 'ilo e fonua pea mo 'omai e latest pē ko e *news* fo'ou 'o fakatatau ki he 'ū me'a ko eni 'oku hoko.

## Hoha'a ke muimui'i ngaahi tukupā Pule'anga fakahoko he COP 27

**Paula Piveni Piukala:** 'Oku ou hoha'a atu Sea ki he me'a na'e 'ohake he Nōpele 'a 'Euá 'a hono muimui'i e ngāue ko eni 'oku fokotu'utu'u mai 'i he, 'i he ngaahi lipooti.

<009>

**Taimi:** 1155 – 1200

**Paula Piveni Piukala:** ... kapau te ke fakatokanga'i hifo he palakalafi 7 'o e peesi 10. "Fakapapau'i 'e toe mateuteu mo maau ange 'a e kau Fakafofonga 'o Tongá te nau kau atu ki he COP 28 'aki hono fakapapau'i 'oku lelei ange 'a e fengāue'aki 'a e Pule'angá, Fale Aleá mo e sekitoa taautahá kimu'a pea fakahoko 'a e folaú."

Ko e lipooti mahu'inga eni Sea, ko e mahu'inga pango pe 'oku hanga 'e he Pule'angá 'o to'o hala' e motu'á ni. Ka ko e 'uhinga 'eku muimui'i e ngaahi langa ngāue 'oku faí Sea ke tolonga pea tu'uloa. Ko e ngaahi 'īsiu lalahi 'oku 'ohake heni, 'ātakeái, 'ohake pea mo e *renewable energy*, 'ohake pea mo e feliuliuaki 'a e 'eá.

Sea 'i hotau tu'á 'a e fanga ko eni tahi maté ko e 'īsiu ia e 'ātakeái. Ko 'eku tokangá he 'ikai ke malava ke tau ō 'o talanoa *hifalutin* 'i ha me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'o a'usia. 'Oku 'i ai 'a e palopalema he fanga ko eni 'i mui 'ia tautolú. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ia ki he hokohoko atu e ngāue 'a e Pule'angá. Ko 'eku 'uhingá 'e Sea kapau 'e failelei'i pe 'e he Pule'angá faka'ofó'ofa 'enau hokohoko atú.

'Oku ou tokanga he na'á ku kau au he ma'u mo'ui he ki'i fanga ko ē. Na'e 'i ai e me'atahi ia ko eni, me'a mo'ui ko ē. Ko e to'o, ko e kaloa'a, ko e kolukalu, na'á ku kau au he ma'u mo'ui. Ko u hoha'a he 'oku 'ikai toe kau e to'utangata e 'aho ní ia he ma'u mo'ui ai. Ka 'oku 'i ai hono vete faka'ātakeái.

Na'e 'i ai e fiema'u meí he Va'a e 'Ātakeái ke fakaava e fo'i ngutu ko ena 'o e ha'u 'a e tahí pea mei vaha'a ko ena 'o Siesiá kae lava ke foki e vaí he taimi 'oku foki ai, mamaha ai e tahí ka e lava ke fakafo'ou. Kuo 'osi *contaminate* eni, kapau heu 'ikai ke tau tokanga mavahe ki ai, hangē ko e fakamatala ko eni palakalafi 7. Ke 'i ai ha'atau ngāue ke tau ō atu mo ia 'o fakahoko ki māmani mo e ngaahi fakatahá 'oku tau faí ha ngāue fekau'aki mo hotau 'ātakeái.

Ko e me'a ua 'oku ou tokanga ki aí Sea, palakalafi 5, **fakapapau'i 'e lava 'e he Kōmiti Tu'uma'ú ki he 'Atakeái mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá 'o taliui mo 'ata kitu'a 'a e ngāue 'a e Pule'angá.** Sea, na'e 'i ai e *tender* 'o e ngaahi *solar plant* na'e toki 'osi atu pe he māhina kuo 'osi. Na'e *close door* ia, *close tender* ia, 'oku mahu'inga 'a e fakalea 'o e palakalafi 5 ke 'ata ki tu'a 'a e ngāue 'a e Pule'angá. 'ikai ko ha'aku pehē 'e au 'oku hala ka 'oku mahu'inga ke talanoa'i ke maama ki he kakai e fonuá kae ma'u 'enau pou pou ki he langa ngāue 'oku faí Sea.

Ko e me'a faka'osí pe Sea 'oku ou tokanga ki ai ke 'oua mu'a te mou *assume* he taimi 'oku mou fa'u ai e lipootí 'oku tau *access* ki he me'a kotoa pē. 'Oku 'asi heni 'i he palakalafi 2 ko e ola pe 'o e fakatahá 'o e ngaahi tuku pā na'e fakahoko he Pule'angá ki he COP 27. Mahu'inga ke tau 'ilo ko e hā e ngaahi tukupā mo e ngaahi palōmesi ko iá ke tau muimu'i Sea, he ko e hau he ngali koví mo e ngali valé hamou toe me'a atu 'i he COP 28 'o 'alu atu pe mo e me'a tatau, 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fakalaka. Ka 'oku mahu'inga ke 'omai e lipooti ko eni ke muimui'i he ko e 'isiū mafatukituki eni ki he fonuá ni.

Kapau te mou fakatokanga'i he tō Folofolá 'a e mafasia 'a 'Ene 'Afió mo 'ene fakamamafa'i 'oku tau fika 3 'i māmani he tu'u lavea ngofua ki he ngaahi 'isiū ko eni Sea, mālō e ma'u faingamālie.

**'Eiki Sea:** Mālō Tongatapu 7, 'oku ou tui pē 'oku fakatokanga'i 'e he Hou'eiki e ngaahi poini ko eni 'okú ke 'ohaké. Ko e tali ko ē ki he Fanga'utá mo e ngaahi tukupā ko eni e Pule'angá. Tuku pe ki he Pule'angá ke toki 'omai ha'anau tali ki ai. Tongatapu 4 'oku toe 'i ai ha'o fehu'i koe'uhí ke tñaki atu pē ki he tali ko ē Pule'angá.

### **Tokanga ke fakapapai'i lava Komiti Tu'uma'u Fale alea ki he Feliuliaki 'Ea ke teke taliui mo 'ata kitu'a ngāue Pule'anga**

**Mateni Tapueluelu:** Ko ia Sea ko e ki'i fehu'i nounou pē mu'a Sea ke 'oua pe ke tñaki atu ki he me'a mai ko ia Pule'angá fakama'ala'ala, tā tu'o taha pe he lipooti ko eni Sea. Ko e 'uhingá ko e peesi 10, *item* 5 'Eiki Sea. 'Oku fakamamafa'i mai ai e lipootí ke fakapapai'i 'e lava 'e he Kōmiti Tu'uma'ú 'o e Fale Aleá ki he 'Ātakai mo e Feliuliaki 'a e 'eá 'o taliui mo 'ata kitu'a 'a e ngāue 'a e Pule'angá ...

<010>

**Taimi:** 1200-1205

**Mateni Tapueluelu:** ... ngāue 'a e Pule'anga, pea ko 'eku kole pē 'aku Sea na'a lava 'a e Hou'eiki Pule'anga 'o 'omai pē ha ki'i fakama'ala'ala. Kapau ko e tu'ungá e Sea ko hono 'uhinga ko e fiema'u ke ta u ngāue'aki 'a e *solar* 'i he 2045, tā 'oku 'i ai 'a e lova ia ko hai te ne hanga 'o pule'i mo ngāue'aki, he te tau liliu tautolu ia mei he lolo, pea ko e tu'uaki ko eni 'o e ngaahi ngāue ki tu'a ko ē 'i he *solar* 'a ē ko ē na'e tātāpuni ia na'e toki 'osi, ko 'eku kole pē Sea ki he Pule'anga ke nau to'o mu'a 'a e faingamālie ko eni, 'o ki'i fakama'ala'ala mai 'o fakatonuhia'i mai 'a e 'uhinga na'e 'ikai ke 'ata ai kitu'a 'o fakatatau pea mo e fofonga 'o e lipooti Sea, 'i he ki'i momē niti ko eni, ko e ki'i fehu'i pē ia Sea. Mālō 'aupito.

**'Eiki Sea:** Me'a mai 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke fai ha lova kapau na'e fai ha lova ia 'oku tonu ke peseti 'e 100 pē he ta'u kaha'u, he ko e lōloa ange ko ē 'etau fakafalala ki he lolo ko e lōloaange ia 'a e hikihiki 'etau 'uhila, ko e 'uhingá pē ko e hiki 'a e lolo ko e 'uhinga ko e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko 'i māmani lahi. 'O kapau leva 'oku 'ikai ke tau toe fakafalala ki he lolo, ka tau fakafalala pē ki he la'ā mo e havili mo e 'alā me'a pehē, 'e 'ikai leva ke toe uesia 'etau totongi 'uhila mo e 'ū alā me'a pehē mei he tau ko eni 'oku fai 'i *Ukraine*, Lusía mo e 'ū feitu'u pehē.

Ko e 2045 ia ko e faka'amu ke tau a'u kātoa ki ai, kuo 'osi peseti 'e 100, 'o ka lava ia kimu'a, fakafeta'i, he ko 'ene vave ange 'etau *independent* mei he 'etau fakafalala ki he lolo, ko e lelei

angé ia, pea ko e 2 Sea. Ko 'etau feinga neongo ko e ki' i fonua si'isi' i 'a Tonga ni ka 'oku tau feinga ke tā sipinga lelei ki māmani 'etau hanga 'o feinga' i ke fakasi'isi' i hono tutu 'a e lolo.

Ko e tutu 'a e lolo ko e konga lahi taha ia 'enau *contribute* pē ko 'enau hanga 'o tātaki atu ki he palopalema ko eni 'o e fililiuaki 'o e 'ea. 'E sio mai 'a e ngaahi fonua pē ko e ha koā 'a e me'a 'oku tau pehē ai, talaange, neongo 'etau si'isi' i ka 'oku tau tukupā, fai hotau fatongia ke fakasi'isi' i e fililiuaki 'a e 'ea, mahalo na'a liliu ā 'enau fakakaukau 'o fai tatau ko e 'uhinga pē ko e lelei ko eni 'a māmani.

### **Tali Palēmia fekau'aki mo e *tender* 'a e 'uhila fou pē he founa pea 'ikai ha me'a 'e fakapulipuli**

Fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'a e *tender* 'a e 'uhila, 'alu pē he 'enau founa na'a nau *open tender* 'osi ko ia pea na u ma'u mai tokolahi *short list*, pea na u talanoa leva kianautolu ko ia ko ē na'a nau *short list*, 'ia nautolu pē, hē, 'a ia fo' i kau tama pē ko ē ko ē na'a nau pehē na'e *meet* 'a e *requirement* ko ē hono 'uluaki 'alu. Pea 'oku nau fononga fai mai 'enau teuteu mai ia 'e he 'ū kautaha ko eni, 'a 'enau ngaahi *bid* ko e 'uhingá pē ko e me'a ko eni 'oku tau fiema'u.

Pea 'oku ou fakamālō atu pē au hono 'omai kau pē ia 'i he me'a lelei ke toe vakai pē ke toe fakahoko atu pē ke toe ki' i mahino ange 'a e founa ngāue, he 'oku 'ikai ha me'a ia 'i heni 'e fakapulipuli heni ka ko e taumu'a pē ha, ha ngāue te tau vave ke tau tokoni ai ke fakasi'isi' i e fililiuaki 'a e 'ea, tau tokoni ai ke 'oua te tau fakafalala ki he lolo pea ke tau tokoni ai ki he 'etau ngaahi ngāue ko eni 'oku tau fakataumu'a ki ai, tautefito 'i he fakalalakaka, pea ko e me'a pē ia 'e fai. Pea ka 'i ai ha tokoni mai 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai pē Fakafofonga 'o e Hou'eiki, tali loto fiefia 'e he Pule'anga. Mālō Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē.

**Mateni Tapueluelu:** Sea faka'osi pē, 'oku ou fakamālō pē Sea ki he Palēmia 'i he fakama'ala'ala 'oku 'omai, neongo 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'i hotau kāinga Tonga 'i Tonga ni kuo nau lāunga mai ko hono 'uhingá ko e founa ko eni, ka 'oku, 'a e *bid* tāpuni ki he ...pē ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō 'oku fanongoa 'a e fakamatala mo e tautapa 'oku mau 'oatu Sea, pea 'oku 'i ai mo e fakamālō ko e 'uhinga ko e līpooti ko eni Sea, 'oku 'i ai 'a e fakamālō ko e līpooti ko eni 'oku ne 'omi 'a e ngafa ki he Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea 'o Tonga ke tokoni ke toe 'ata kitu'a ange ai 'a e ngāue ko ē 'a e Pule'anga pea ko e fakamālō ia 'i he līpooti ko eni, ko u lau ia 'e au Sea ko e makamaile, ko e makamaile he 'oku tau 'unu tautolu ki heni 'i he kaha'u, to mu'a pea taimi tonu 'a e līpooti. Ke ne hanga 'o tokoni ke fakapapau' i pē 'oku 'i ai ha taulama mo e fakapalanisi 'e 'oatu mei he Fale Alea 'o Tonga ki he ngāue mahu'inga ko eni ki he kaha'u ...

### **Tokanga ke fakatauange 'e tokoni 'a e maama sola ki he mamafa totongi 'uhila**

mo e fakamālō atu pē Palēmia, ko e lāunga ko eni 'i he totongi 'uhila 'oku a'u pē, a'u ki he 'aho ni, pea 'oku faka'amu ke tokoni 'a e *solar* ai, a'u pē ki he 'aho ni 'oku kei, 'oku a'u mai 'a e kakai kiate kimautolu, ngaahi *bill* na'e 100 tupu 'ohovale pē 1000 tupu, māhina hoko pē ...

<005>

**Taimi:** 1205-1210

**Māteni Tapueluelu:** ... 'O 'omai 'o mau matātonu kae faitaa' i ka 'oku tuku atu pē kiate

kimoutolu ‘e Hou’eiki na’e ‘ohake ‘a e lāunga pea mo ‘emau ‘amanaki pē te mou tokoni mai ki he kaveinga ko ia mālō Sea e ma’u faingamālie.

**Eiki Palēmia:** Kātaki ke lave atu pē ki he tali faka’osi atu pē, ‘Io pou pou atu au kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ta’efakafiemālie pea ‘omai ‘a e tohi lāunga. Ko e me’a lelei ia ke vakai’i ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘a e ngaahi kautaha pehe ni ke sio pē ko e hā ‘a e palopalema fekau’aki pea mo e me’a ko eni ‘a e ‘uhila na’e ‘osi ‘omai pea mo e kautaha *consultant* ke fai ‘a e ngāue ki ai. Na’e ‘omai pea mei he Pule’anga ‘Asitelēlia fai ‘enau vakai ki ai ‘oku fai’aki pē ‘a e ngāue pea ‘oku mo’oni pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema he taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke totonu ke hoko, a ‘oku tokoni ai ho’omou ngaahi *feedback* mo e ngaahi me’a ‘oku mou ‘omai kau Fakafofonga, kae tuku ke u faka’osi’aki pē Sea ‘a e ki’i fakamatala pē ki he puipuitu’a fakataha ko eni.

### **Fakama’ala’ala Palēmia ki he fakataha COP 27**

Ko e fakataha ko eni kau Fakafofonga ‘oku mei a’u ‘o toko 30,000’a e kau Fakafofonga ‘oku kau ki ai. Pule’anga, Fale Alea *Civil Society* kau *NGOs* kātoa he ko e ‘uhinga ko e fakamahino mai ia ‘oku ‘ikai ko e me’a pē eni ia ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko e palopalema ko eni e feliuliuaki e ‘ea vela ko eni hotau fonua ni mo hotau māmani ni ko e me’a pē ia ‘a e Pule’anga te nau *handle*. Ko e me’a eni ia ‘a e taha kotoa pē pea ko e ‘uhinga ia ko ē fiema’u ange ke kau ange ko ē ‘a e Fale Alea, kau e le’o ‘o e Fale Alea mo ‘enau fatongia ke fa’u Lao ke tokonia hono fakasi’isi’i ‘o e feliuliuaki e ‘ea ‘i he fatongia mahu’inga ‘aupito.

Ko u fakamālō atu au Sea ho’o me’a ange he tau taimi na’a tau ‘i he fakataha ai tau muimui folau atu he Tama Tu’i ‘i ai pē fatongia ‘a e Pule’anga kau ai ki ai e ngaahi me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7, ‘oku mo’oni ‘aupito ia ‘etau tokangaekina tau pehē pē ‘oku ui ko ē ko tahi mate pea mo’oni ‘aupito pē ‘a e feinga’i ke ava ange ‘a e hū mai ‘a e tahi ke lava oma ange kau kātoa e ngāue ko eni ke fai ‘a e feme’a’aki ki ai pea ‘oku ou fiefia pē au kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e toki fiema’u ai mei he ngaahi komiti ke ‘omai ‘a e ngaahi kupu ko eni ke ‘omai ‘o fakamatala mai ki he Komiti Feliuliuaki e ‘Ea taimi lelei pē ke nau ‘omai ‘o fakama’ala’ala mai mo fai ha feme’a’aki mo e kau Fakafofonga Sea, ka ko e fakamālō atu pē ia ho’omou me’a ange ‘o pou pou he’etau ngāue ko eni ‘i he fakataha lahi ko eni pea mo e kau atu ai pē he fokotu’u Sea mālō.

**Eiki Sea:** Tongatapu 5.

### **Tokanga mo fiefia ki he kumia Vanuatu ‘enau totonu ki he Fakamaau’anga Totonu Fakavaha’apule’anga**

**Aisake Eke:** Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Alea, kātaki Sea ko e ki’i me’a si’i pē eni mālōe fakataha pea ko u lave’i hifo ki ai, ka ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘e taha ‘oku ou fehu’ia ‘oku ou ki’i fehu’i pē fakamolemole ‘ikai ke ‘asi he lipooti ko eni. ‘Oku hanga foki ‘e he Vanuatu ‘o faka’ilo ‘a e ngaahi fonua lalahi ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi he lipooti ko eni. Ko e me’a mahu’inga foki ia he ‘oku hanga ‘e pea kuo ‘osi ma’u e pou pou ia ‘a e ngaahi fonua *forum*, pea na’e ‘ohake eni ia he’emau fakataha ko ē ‘a ‘Afilika mo e Kalipiane mo ‘Iulope pea na’e ma’u ‘a e pou pou ia ‘a e kau Fale Alea ki ai.

‘A ia ko e ‘uhinga ‘a e faka’ilo ko eni ‘e Vanuatu koe’uhí ko e kaveinga ia ko eni ko e kaveinga ia fakafelāve’i mo e totonu ‘a e tangata *human right* ki he *existence*. ‘A ia ko e ‘uhinga ko e totonu ia ‘a e tangata ka ‘i ai ha taha ‘oku uesia ia ha ngāue ‘a ha ni’ihi pea ‘oku totonu ke



hanga 'e he ni'ihiki ko ia 'o totongi mai ke fakalelei'i 'a e ngaahi palopalema ko ē kuo hoko. Ka 'oku 'eke pē au Sea 'uhī na'e ma'u 'a e pou pou ia ko eni pē na'e 'i ai ha'amou lave ki ai mo e fokotu'u ko eni Sea koe'uhī ko e me'a 'e ua, 'ikai ngata pē 'i he tu'unga ko eni 'o e kaveinga ko eni ke 'alu ki he *International Court of Justice* ka ko e poini lahi ko ē na'a nau 'ohake, 'uluaki

**'Eiki Sea:** Tongatapu 5 'oku fakatonutonu ē 'Eiki Minisitā ki Muli mālō.

**'Eiki Minisitā ki Muli:** Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku 'ikai ke hanga 'e Vanuatu 'o faka'ilo 'oku 'ikai ko ha faka'ilo ko e pepa ko ena 'a Vanuatu ko e 'ave pē ia ki he *International Court of Justice* ke 'omai ha'anau *legal pinion* fekau'aki mo e ngaahi *obligations* e ū fonua fekau'aki mo e feliliuaki ko ē 'o e 'ea. 'A ia ko e fo'i *process* ia ko ia ko e me'a fakapolitikale pē ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai hano... 'a ia ko e 'omai pe 'a e *legal opinion* ko ia na'a lava ke tokoni ia ki he fakahoko fatongia ke ma'u mai e tokanga 'a e ngaahi fonua ko eni 'oku lahi 'enau lave ki he feliliuaki ko eni 'o e 'ea mālō.

**'Eiki Sea:** Ko ia Tongatapu 5 ko e faka'eke'eke fakalao 'i he *ICJ* pē ko e *International Court of Justice* ko e kole pē ki ha *advisory opinion* 'a ia ko e kole fale'i pē fekau'aki mo e totonu 'a e tangata...

<007>

**Taimi:** 1210 – 1220

**'Eiki Sea :** ...ki he feliliuaki e 'ea.

**'Aisake Valu Eke :** Ko ia. Sea...

**'Mateni Tapueluelu :** Fakamolemole pē 'Eiki Fakafofonga kae 'oatu pē mo e ki'i fehu'i ko e 'uhinga ke fakataha'i mai. 'Oku lava pē 'a e *International Court of Justice* 'o 'omai ha *opinion* fakalao ka kole *opinion* ha taha ki ha Fakamaau'anga Fakavaha'apule'anga. 'E lava pē kole atu ke 'omai ha'anau *opinion* pē ko e me'a ia 'a e loea ha fonua ?

**'Eiki Sea :** 'Oku lava pē ia ko e me'a ia 'oku fekumi 'e Vanuatu.

**'Aisake Eke :** Mālō Sea. Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea pea mo e Kōmiti Kakato. Sea ko e 'ave eni 'o e faile ko e faka'ilo neongo ko e taumu'a ia 'oku nau sio pē nautolu ia koe'uhi ke ma'u mai ko e hā 'a e anga 'o e sio ko ē 'a e Fakamaau'anga Fakamāmani Lahi foki ko eni, 'a ia 'oku 'i he malumalu pē 'o e fonua 'o e fakalalakaka. 'A ia ko e me'a lahi ia 'oku nau vakai'i pē 'e fēfē. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'oku nau ma'u.. 'A ia 'oku ou pehē pē ko hono faka'ilo ko e hā e lau? Koe'uhi ko e toki fuofua faka.. Ko e toki 'ai foki eni ia ke 'ai ha fa'ahinga me'a pehē. Ka ko 'eku 'uhinga ko ia 'eku lave ki ai Sea ko e me'a 'e 2 na'a nau 'ohake.

'Uluaki ko e pa'anga ko ia 'e 100 piliona ko eni 'oku 'omai ki he fanga ki'i fonua iiki fu'u si'isi'i 'aupito ia. Ko hono ua mo e tuai. Ko e talu e si'i fai 'e Falanise mo e tuai ko ia e 'omai e sēniti ke si'i fai'aki 'etau me'a. Ko e me'a ia 'oku nau pehē ai, 'ohake e *issue* ia ko eni, 'oku 'ikai ko ha me'a pē eni ia 'i he 'ātakai ka ko e totonu ko ē 'a e tangata ke mo'ui. 'A ia ko e *human right*. Liliu e *issue* na'a ku kau au he fiefia he fo'i me'a ko eni pea na'e pou pou.

Ko e me'a 'oku ou lave atu pē au ki ho'o lipooti 'Eiki Sea ko u sio hifo ki ai 'ikai ke 'asi ai. Ko e fu'u fo'i me'a mahu'inga ia ka tau fiefia he Pasifiki 'oku ne teke'i. Pea mo e pou pou ko

ia 'a e ngaahi fonua Sea ka kapau na'e 'ikai. Kae kehe Sea ko u vakai hifo pē ki he anga ko ē 'etau si'i feinga mo'ui 'a e fanga ki'i fonua ki he ngaahi fu'u fonua lalahi. Pea 'oku tau ngāue'aki pē 'a e me'angāue 'a e Pule'anga ko ē 'o Māmani 'a ia 'oku kau ai ko ē 'a e *ICOJ* ko e *International Court of Justice*. Ke vakai'i ange pē 'oku fēfē koā 'ene tu'u mo e ngaahi .. Kae kehe na'a ku mahu'uinga pē au Sea pē na'e 'i ai ha me'a ki ai, ka 'oku ou, ko e 'uhinga lahi pē ia Sea mālō.

**'Eiki Sea** : Ko ia Tongatapu 5 ko e tali nounou na'e te'eki ai 'ohake 'a e *issue* ko eni 'i he lolotonga 'o e Konifelenisi ka koe'uhi 'oku 'ikai ke kau atu 'a Tonga ki ai. Tau tali pē 'a e fakamatala na'e 'omai mei he 'Eiki Minisitā Ki Muli. Tongatapu 7.

**Paula Piveni Piukala** : Sea ko e ki'i fehu'i pē. Fai e felāfoaki 'oku ou fakatokanga'i ko e ki'i folau eni na'e 'alu na'e a'u 'o toko 60 tupu ko ā 'a e kau *delegation* 'a Tonga ? Hangē pē na'a ku ki'i fanongo ai kimu'a na'e 'i ai e ki'i kau folau ne a'u 'o 'ova he miliona 'a e fakamole ka na'e a'u 'o toko 60. Ko e ki'i 'eke fakama'ala'ala pē he 'oku 'ikai ke 'asi hifo he lipooti.

**'Eiki Sea** : Tongatapu 7 ko u tui ko u tui ko e tali ki he fehu'i ko ena 'oku ke 'omai mei he Pule'anga ko e folau mei he Fale Alea 'o Tonga na'e 2 pē 'a ia ko au mo 'eku Sekelitali. Pea 'oku mahino pē ko e taimi ko ia 'oku hā'ele ai 'Ene 'Afio 'oku 'i ai 'a e kau Fakafe'ao. Ko 'eku mahino'i ko e kau folau mei Tonga ni na'e 20 tupu. Ko e tokolahi e kau folau na'e kau mai ki he *accredit* pē ko e kau mai ki he *delegation* 'a Tonga ko e o mai mei muli. Ko u tui pē mahalo 'e toki fakama'ala'ala atu mei he 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia** : Ko ia Sea ko e tali atu pē koe'uhi ko e .. Ko e 'ū fonua pē 'oku lava ke nau 'alu ki he 'ū fakataha ko eni ē 'ū fonua *like Government*. 'A ia leva ka 'oku fie 'alu ha *NGO* pē fie 'alu ha ki'i *regional organisation* pau ke nau kole mai nautolu ke fakakau ia he'enu *delegation*. 'A ia ko e kau tama 'a e *SPREP* kau tama e *SPC* fakakau mai leva ia ko e 'uhinga kae lava ke fakafonua ke nau 'alu. Hangē ko ē ko e me'a ko ē 'a e Sea. Mālō Sea, pou pou atu ke pālōti.

**Paula Piveni Piukala** : Sea ki'i muimui atu pē ai ē 'a e fu'u mahu'inga 'a e fu'u fakataha ko eni mo e mafatukituki mo e fakamole 'oku *involve* ai. Sea, 'oku 'i ai e ki'i feitu'u 'oku ngāue ai e Tonga *Timber* 'i Tongatapu 7 'oku 'i ai e kasa kona 'oku 'ikai ke lava ia 'o *disburse* pē fai ha ngāue ki ai. Mahu'inga ke u 'omai e *issue* ko ia ki he Pule'anga he ko hono 'uhinga ko e ngaahi feitu'u eni ngaahi fakataha eni 'oku mahu'inga ke 'ohake ai 'etau palopalema.

Ko e palopalema ko ē ko ē 'a e Tonga *Timber* 'oku nau haka 'a e *timber* pea faito'o 'a e papa ka ko e faito'o ko ia ko e kona atu ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha founa ia ke fakamovete'i 'aki...

**'Eiki Palēmia** : Fakatonutonu atu Sea.

**'Eiki Sea** : Fakatonutonu Tongatapu 7 'oku me'a mai 'a e Palēmia.

**'Eiki Palēmia** : Ko u kole pē ki Tongatapu 7 ke tau foki ā ki he 'etau founa. Ko 'etau lolotonga lele hē 'i he fakataha 'a e 'Eiki Sea 'oku tau afe kikī tautolu hē. Tau 'ai ē toki ha'u koe ia 'o me'a mai 'o toki 'omai ho'o lipooti ke toki fai ha ngāue ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tonu ke fai ki ai 'e fai ki ai. Ka tau nofo pē mu'a he lipooti 'a e Sea na'a tau 'osi feme'a'aki ai he fo'i poini tatau pē 'a e ngaahi afe kikī 'oku tau fa'a fai Sea. Kae pou pou atu ā ke tau pālōti.

## Pālōti ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 8/2023

**'Eiki Sea** : Ko ia mālō Tongatapu 7 ko u tui kuo osi mahino ho’o poini pea ko ena kuo ‘osi ‘omai e tali mei he Pule'anga. Hou'eiki kimu’a pea u toloi e Fale ki he 2:00 te u kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ai pē Lipooti ko eni pea tau toki hoko atu he’etau foki mai. Ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 8/2023 fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile** : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 17.

**'Eiki Sea** : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali e Lipooti fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile** : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea** : Mālō Hou'eiki toloi ‘a e Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2pm)

<008>

**Taimi:** 1410-1415

**Tokoni Sātini Le'o:** Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

*(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)*

**'Eiki Sea:** Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kimu’a pea toloi mai e Falé ki he 2:00 na’e lava ‘o fakakakato ‘etau ‘Asenita Fika 4 ‘i he Fale Alea ‘a ia ko ‘ene lava ia e ‘asenita na’e toe he Fale Alea toe pē eni e ngāue ‘i he Komiti Kakato Hou’eiki, ka kimu’a pea u kole atu ke tau lilliu ‘o Komiti Kakato ‘i ai e Fakafofonga ‘e tolu na’e poaki mai ha’anau faingamālie ke ‘ohake e ngaahi *issue* makehe mei he ‘asenita ngāue Hou’eiki pea ko ia ‘oku faka’atā kinautolu ke ‘ohake e ‘ū me’a ko eni ‘i he 2:00 ‘a ia ko e faingamālie eni te u ‘uluaki tuku ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 pea hili pē ‘ene me’a te u tuku e faingamālie ki he Tongatapu 5 pehē foki ki he Tongatapu 7. Tongatapu 2 me’a mai.

### Tapou Tongatapu 2 ke tokangaekina ‘a kinautolu faihia fakafoki mei tu’apule’anga

**'Uhilamoelangi Fasi:** Tapu atu ki he Feitu’u na Sea pea ko u fakatapu heni ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u toumu’a fakamālō atu ki he Feitu’una ‘i he faingamālie ‘oku ke tuku mai ke u fai atu ‘eku fakahoha’a. Fakamālō atu foki ki he ngaahi ngāue lahi kuo lava ‘o fakahoko he Feitu’u na ‘i he uike kuo ‘osi pea mo e kamata’anga ‘o e uike ni.

Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i ho lipooti ‘i ho’o folau na’a ke me’a atu ai ki Kenipela ‘i he fakataha ‘a e kau Sea ‘o e ngaahi Fale Alea. Pea na’e ‘i ai ho’o tokanga makehe ki he ni’ihi ko ia ‘oku fakafoki fakapule’anga mai ‘Aositelēlia ko ‘enua fakahoko ‘a e ngaahi hia. Ko e tu’unga

ia ‘a e fiefia ‘a e motu’a ni koe’uhí ko e ni’ihi ko eni ‘oku ‘ikai ke loko tokangaekina fe’unga ka ‘oku fu’u mahu’inga ke fai ki ai ha tokanga.

Ko e motu’a ni ‘oku ou fakakaungatāmaki ‘i he kautaha ta’efakapule’anga pē ko e *NGO* ko e tefito’i ngāue e *NGO* ko ia ko hono tokanga’i mo hono fekumi pea mo hono muimui’i ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku fakafoki fakapule’anga mai he koe’uhí ‘oku ‘oku lahi e ngaahi palopalema ...

<009>

**Taimi:** 1415 – 1420

**‘Uhilamoelangi Fasi:** ... fakasōsiale hangē pe ko ia ko ho’o me’a ‘i ho’o līpootí. ‘Oku hoko ‘i hotau fonuá koe’uhí ko e ni’ihi ko eni ‘oku fakafoki maí. Pea mo e ‘ikai ke malava lelei hotau fatongia ki hono tokangaekina pea mo hono muimui’i kinautolú.

Ko e taimi ni foki ‘oku lahi ‘aupito e tokanga ki he faito’o konatapú ‘i hono tufakí pea mo hono ngāue’akí pea mo hono ngaohí. ‘Oku ‘i ai ‘a e mahalo ‘a e kautaha ko ení ‘oku kau lahi ‘a e ni’ihi ko eni na’e fakafoki maí ‘i he ngaahi ngāue fekau’aki pea mo e faito’o konatapú.

‘I Nōvema e ta’u kuo ‘osí na’e fakahā ai ‘e he Hai Komisiona ‘Aositelēliá ko e vaha’a ‘o Novema ki Tīsema ‘o e ta’u kuo ‘osí ‘e fakafoki fakapule’anga mai ai ‘a e toko 20 mei ‘Aositelēlia. Pea na’e pehē ‘e he Hai Komisiona Nu’usilá ‘e fakafoki mai e toko 4 pea te’eki ai ke ma’u ha fakamatala meí he Pule’anga ‘Amelika pe ko e toko fiha te nau fakafoki maí. Ka na’e ‘osi fakafoki mai pē ‘enau ‘a e kau faihia mei ai.

‘Oku tokanga mai ki ai e motu’á ni pea mo e ki’i kautaha ko ení ki he ni’ihi ko ení he koe’uhí ‘oku ‘omai pe kinautolu ‘o tukuange ‘ikai ke ‘i ai ha polokalama ke fai’aki hono tokoni’i hono liliu kinautolu. Liliu honau ‘ulungaangá mo ‘enau ngaahi tō’ongá ke lava ke fakahū fakalelei kinautolu ki he sōsaieti Tongá. Pea ko e me’a leva ‘oku hoko ‘i hono ta’etokanga’i ko ‘enau toe foki pe ‘o fakahoko ‘a e ngaahi ‘ulungaanga faihia na’e tupunga ai hono fakafoki mai kinautolú.

Ko e taha e ngāue na’e fai ‘e he kautaha ko ení ko ‘emau kole ki he Potungāue ki Mulí pehē ki he Potungāue Polisi ke nau fakahoko mai ‘i he taimi pe ko ē ‘oku ma’u ai ha fakamatala ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘e fakafoki fakapule’anga mai. Koe’uhi kae lava atu homau kau mēmipá ki mala’e vakapuna ‘o tali ai kinautolu ‘o kamata pē mei ai hono tokanga’i pea mo hono muimui’i. A’u mai ki he faka’osinga ‘o Nōvema ta’u kuo’osí na’a mau ‘ilo ai na’e fakafoki mai e toko 10. ‘A ia ko e toko 7 mei ‘Asitelēlia, toko 2 mei Nu’usila pea toko 1 mei ‘Amelika.

‘Oku te’eki ai ke ma’u mai e ngaahi fika ki Tīsema ‘o a’u mai ki Fepueli ‘o e ta’u ní. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e, mahalo ‘oku lahi ‘aupito e fiká mahalo ‘oku laka ‘i he 20. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ki hono tokanga’i ‘a e ni’ihi ko ení.

Ko e ngāue ‘emau kautahá ‘oku fai he taimi ní ko ‘enau ō holo ‘i he ngaahi ‘api ko eni ‘oku ‘ave ki ai e ni’ihi ko ení. Pea ‘oku ‘ikai ke vāofi e ngaahi ‘apí. ‘Oku mofele holo honau ngaahi nofo’angá pea ‘oku faingata’a leva ke fai ha ‘a’ahi kia kinautolu he ‘aho kotoa pē. Fai ha pōtalanoa pea mo feinga’i ke ‘oua na’a nau toe hē atu ki ha, ‘o toe fai ha ngaahi hia ‘oku toe kovi angé.

‘I he uike kuo ‘osí pe Sea na’e ma’u ai e fakamatala na’e fakafoki mai ‘a e tangata’eiki ta’u 63 mei ‘Amelika. Ko e hia e tangata’eiki ko ení ko e tāmāte pea mo e fakalavea lahi. Kimu’a aí ko e fa’ahinga na’e fakafoki mai ‘i he ta’u kuo’osí ko e lahi taha e ngaahi hia na’a nau fakahokó ko e hia ki he kau fānau iikí pea mo e fakalavea lahi pea mo e tāmāte. ‘A ia ko e ngaahi hia eni ia ‘oku fu’u fakailifia e hū mai ‘a e kakai pehe ní ki hotau fonuá kapau ‘e ‘ikai ha ni’ihi ke tokanga’i kinautolu mo fakahūhū fakalelei mai kinautolu ki he sōsaietí. ‘E toe lahi ange ‘a e maumāu pea ‘e toe faingata’a ange kia kitautolu.

‘Oku ou tui ‘oku mea’i pe ‘e he kau Mēmipa e Falé ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku fai ki ai e fakahoha’á he ‘oku nau tokolahi ‘aupito. ‘I he 2020 na’a mau lava ai ke mau tānaki ‘a e kau ni’ihi na’e fakafoki fakapule’anga mai na’e laka he 40 tupu. Ko e ni’ihi na’e fakafoki fuoloa mai pea mo e ni’ihi na’e toki fakafoki mai. ‘A ia ko e ni’ihi ia ‘oku fai ki ai e ngāue ka ‘oku fu’u faingata’a foki ko ‘enau mofele holo ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe ‘o Tonga ni. ‘Ikai ke ‘i ai ha feitu’u ke fakamā’opo’opo nautolu ki ai ke fai faka’angataha ki ai hono tokoni’i kinautolú.

Ko e me’a ‘oku fai ki ai e fakahoha’á ke fai ha tokanga makehe mu’a ‘a e Falé pehē ki he Pule’angá ki he ni’ihi ko ení ke lava ke liliu kinautolu ke ‘oua te nau toe hoko ko e kau faihia mo e kau fakakina. Ka nau hoko ko e mēmipa ‘aonga pea mo e mēmipa tokoni ki he sōsaietí.

‘Oku ‘i ai e ngaahi talanoa pē ‘oku mau fanongo ai ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘i he fa’ahinga ko ení ‘oku ‘i ai ‘enau ngahi fekau’aki pea mo e ngaahi kulupu fakakengi ‘i Nu’usila mo ‘Asitelēlia pea mo ‘Amelika ‘o kau ai e kulupu ko eni ...

<010>

**Taimi:** 1420-1425

**‘Uhilamoelangi Fasi:** ... ‘i he kulupu ko eni ‘i Nu’usila ko e *King Cobras*, ‘oku ‘i ai ‘a e manavasi’i na’a faifai kuo ngāue’aki ‘i he ngaahi kengi ko eni ‘a e ni’ihi ke hū mai ai ‘enau ngaahi ngāue fakakengi mo ‘enau ngaahi ngāue ta’efakalao, ki he fonua ni ‘o toe lahi ange ai ‘a e palopalema.

Ko ia ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni Sea, ke ‘ai ha tokanga makehe ki he ni’ihi ko eni pea lava ke nau hū lelei mai ki he sosaieti. Na’e ‘i ai pē faka’amu ke ‘i ai ha konga kekekele ke langa ai ha ngaahi, langa ai ha nofo’anga, fokotu’u ki ai mo ha ngaahi me’angāue ke fai’aki ‘a e ngāue ki he ni’ihi ko eni, pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e faka’ilonga mai mei he Pule’anga ‘Asitelēlia pehē kihe Pule’anga Nu’usila, te na tokoni mai ki he ngāue ko eni, ka ‘oku na fakatatali mai ki he mahino ha ‘api pē ko ha kekekele ke fai ai ‘a e langa ko eni.

Ko ia ka lava ‘a e ngāue ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakatu’amelie ‘e lava lelei ‘a e ngaahi fatongia ki he ni’ihi ko eni, pea ‘e kau lelei ki he fonua, pea ko e ni’ihi ko ē ‘e fakafoki mai ‘amui ange ‘oku ou tui ‘e faingofua ange hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki a kinautolu ke fakahoko e ngaahi ngāue liliu kakai moe liliu anga ko eni ‘oku faka’amu ki ai ‘a e ki’i kautaha ko eni ‘oku mau tokanga’i eni.

Ko e me’a pē ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga Sea, fakamālō atu ‘i he ma’u faingamālie pea ‘oku ou tui pē ‘e fakatokanga’i ‘e he Fale pea pehē ki he Pule’anga ‘a e mahu’inga ke tokangaekina ‘a e palopalema ko eni. Mālō ‘aupito.

**‘Eiki Sea:** Mālō, kātaki Hou’eiki na’e ngalo ‘ia au ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1, ‘oku ‘i ai mo e me’a makehe ‘oku tokanga ki ai ke ‘ohake ki he Fale. ‘Oku ou kole atu pē ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti ke mou hiki hifo pē ho’omou ngaahi tali he ‘ū me’a ko ē ‘oku

‘ohake ‘e he kau Fakafofonga, toki tali faka’angataha atu pē ‘i he lava atu ‘a e ‘ū kole. Tongatapu 1.

### **Fakamālō’ia e Pule’anga mo e siofaki ki ha fengāue’aki he fe’auhi ‘akapulu tautau toko 7 ‘a Kolomotu’a**

**Tevita Puloka:** Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he fakataha ‘Eiki. Sea ko e ‘uhinga lahi pē ‘eku tu’u hake ‘a e motu’a ni ‘o fakahoha’a, he ngaahi me’a kehe ‘oku makatu’unga pē, ko e uike kuo ‘osi he ‘aho Tokonaki kuo ‘osi, na’e fakakakato ai ‘a e fe’auhi tautau toko 7, kuo ‘iloa ko e Kolomotu’a *Sevens*. Ko e fe’auhi ko eni ko ‘ene talu ‘ene kamata mei he 2016, pea na’e sio fakalukufua ki he to’utupu ‘o e fonua, ‘o ‘ikai ngata honau taleniti, pea lava ke tokoni ki he me’a ko eni na’e toki me’a ki ai ‘a Tongatapu 2, he ‘oku hoko pē ‘a e palopalema ‘o e fānau mei muli, pea na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fa’ahinga ia na’e kau ‘i he ngaahi kakai, to’utupu na’e fakafoki mai ‘oku fai ‘a e feinga ki ai ‘a e motu’a ni kae pehē ki he Komiti ‘Akapulu ‘a Kolomotu’a, ke nau, ha faingamālie ke nau kau ‘i he fe’auhi, ‘i he ‘akapulu.

Ko e fe’auhi ko eni talu ‘ene kamata ‘i he 2016, pea hokohoko mai, ‘o a’u ki he ‘aho ni. ‘oku ou tui pē ‘e Sea kae pehē ki he Fale ‘Eiki, ‘oku mou mea’i pē ‘o e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a ‘etau ‘akapulu tautau toko 7 ‘i he ola ko eni fakamuimui ‘i he fe’auhi na’a nau lava atu ai ki ‘Asitelēlia.

Kuo ‘osi fakamo’oni’i ko e founa ‘e taha mahino ke fakalalakaka ai e māa’imoa ko eni ko e toutou fai ‘o e fe’auhi. Pea ‘oku ou fie fakamālō lahi heni ki he ‘Eiki Palēmia ka ko e Palesiteni ia ‘o e *TRU* pē ko e *Tonga Rugby Union*, kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA*, ‘i he’ena tokoni ki he fe’auhi ko eni ke lava lelei, kae pehē ki he ngaahi pisinisi ko e talu ‘emau fengāue’aki mai mo e fakatangi ke hoko ‘o lava ‘a e fe’auhi ko eni talu mei he 2016.

Ko e ta’u ni kuo loto lahi e tu’unga mātu’a ‘a e Tama Pilinisi, Kalaniuvalu kae pehē ki he Ta’ahine Pataloni, ke mau hokohoko atu ‘a e fe’auhi ko eni ‘o lava ko e fo’i fe’auhi ‘e 4 ‘a eni pē ‘oku ui pē ko e *series*, ‘a ia ku o lava ‘a e fe’auhi ‘uluaki ‘aneafi, ‘i he ‘aho Tokonaki ko e uike faka’osi ‘o e māhina ni ‘oku mau toe hoko atu ai, pea te mau toloi leva ai ‘o fakahoko ‘i Nōvema, Tīsema, Sanuali ‘o e ta’u kaha’u mo Fepueli. Ko e mahu’inga ko ē ‘o e fe’auhi ‘o Nōvema mo Tīsema he ‘oku malava ai ke mateuteu e fānau ko eni, ‘i he ngāue fakataha pea mo e *TRU*, mo e motu’a faiako ‘o e timi tau fakafonua ‘a Tonga ni he ‘oku ‘ikai ke nofo foki ‘i Tonga ni ke. ...

<005>

**Taimi:** 1425-1430

**Tevita Puloka:** ...kau ‘a e fe’auhi ko eni ko e me’angāue ia ke nau ngāue’aki hono fili e timi. Ko e fe’auhi ko eni he uike faka’osi ‘o Fepueli ‘e ‘i Tonga ni ai ‘a e matāpule ko ia ‘o kau ‘i he sio ‘i he fe’auhi ‘oku fai.

Sea ‘oku fiefia pē motu’a ni kae pehē ki he poupu kuo fai mai mei he kau Mēmipa ‘o e Fale ni ‘a e ngaahi pisinisi kae ‘uma’ā ‘a e Pule’anga pea ‘oku toki mo’oni foki ‘a e lea ko e pale ‘o e ngāue lelei ko e toe ‘omai pē ha fatongia ‘e taha, pea ‘oku kei fai pē ‘a e tu’unga mātu’a ‘oku nau hanga ‘o palani ‘a e ngāue ko eni ‘a e kei fakatangi pē he kuo me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fakahū ange ‘a e *proposal* ko eni ki he fe’auhi ko eni ‘oku ‘amanaki ke fai ‘i he uike faka’osi ‘o Fepueli ni mo e māhina ni kae pehē pē ki he tu’unga Hou’eiki heni na’a nau poupu ki he’enua ngaahi timi ‘akapulu mo ‘enua to’utupu he ‘aho ko ē ke kole atu ke nau feinga mai ke

tulituli mai he ko e kalapu ‘akapulu fika 1 taha pē eni ‘i Tonga ni he ‘aho ni ‘oku ne ma’u e naunau *infrastructure* mo e *facilities* mo e kau ngāue faitotonu pea ‘ata kitu’a ‘i he taimi ‘oku nau lipooti ai ha ngaahi fakamole ‘oku fai.

Na’e me’a ange ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA* ko e fakaafe fakalangilangi ia ‘i he ‘aho Tokonaki. Sea na’e teuteu ange ‘a e ‘Eiki Minisitā ia he na’e ‘uho’uha foki ko ‘ene ‘amanaki ‘a’ana ko e fu’u ano ‘e me’a ange ‘o me’a ai ‘o me’a ai ki he ‘akapulu, ka na’e toki me’a ange ‘o me’a he fu’u *stadium* ko eni ‘oku tu’u he mala’e va’inga Halaano kuo ‘iloa ko e *Gym* ko Sunia ‘Akaveka Sunia Mafile’o, ka ko u fakamālō lahi atu kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia ‘a ‘etau tau hanga atu ke fengāue’aki lahi mo vāofi ange mo e Komiti ‘Akapulu ‘a Tonga kae pehē ki he *MIA* pea mo ho’omou hokohoko atu ho’omou tokoni fakaepa’anga mai ‘a e fakahoko ‘a e fe’auhi ko eni Sea.

Ko e ki’i me’a pē ia ‘oku fakahoha’a atu ai ‘a e motu’a ni mei Tongatapu 1 mālō e ma’u faingamālie.

**Eiki Sea:** Me’a mai Tongatapu 5.

**Aisake Eke:** Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou’eiki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga fakamālō lahi atu ‘Eiki Sea he ma’u e ki’i faingamālie ko eni Sea. Sea ko e tefito’i kaveinga ko ē ‘oku fai ki ai e ki’i fakahoha’a nounou ko eni Sea ‘o felāve’i ia pea mo e fefononga’aki vakapuna ko ē fakalotofonua ‘a e *sustainability* pē ko e lava ‘o fakahoko lelei ‘a e fatongia ko eni Sea. Sea na’a mau fai ‘emau ki’i fakataha ‘anenai mo e pule ko ē ‘o e kautaha vakapuna ko eni ko e *Real* Tonga pea ko e me’a ‘oku ou tu’u hake ‘o fakahoha’a ki ai Sea. ‘Oku nau faka’amu nautolu ke nau ‘oange he Pule’anga ha’anau laiseni ke nau fakalele ‘enautolu ‘enau kautaha vakapuna, pea ko e talu ē pea ko ‘enau fakahoko mai ko e talu ē ‘enau kole mei he kongia kimui ‘o e ta’u kuo ‘osi pea ‘oku nau fakaongoongo mai koe’uhí ‘oku ‘osi ‘apongipongi ia ‘osi fai e alea ia ‘a’ana pea mo e kautaha vakapuna mei Nu’usila mo ‘Asitelēlia te nau ‘omai ‘enautolu ‘enau vakapuna ke kamata ‘enautolu ‘enau ngāue ‘o nau pehē kapau ‘e tukuange pē ha uike ‘e ua ia mei heni nau kamata nautolu. Pea ko e me’a ia ‘oku kole ko ē ki he Pule’anga kātaki fakamolemole ‘o tali mai ē ke ‘oange mu’a ‘ene laiseni ‘a’ana kae kamata ‘ene puna ‘a’ana. ‘Uluaki ia.

### **Tokanga ki he founa mo hono kei fakalele ‘e he Pule’anga kautaha Lulutai**

Ko hono ua ko e fokotu’u hono ua felāve’i kei hokohoko atu ko eni ‘a e founa kuo lele ai ‘a e Pule’anga ‘a hono fakalele ko ē ‘o e kautaha ko eni Sea, pea mo e fokotu’u tonu ke toe fai ha vakai ke tuku ā na’a ‘oku tonu ke ‘alu kitu’a fai ha fengāue’aki mo kinautolu. ‘Uhinga pē ki’i lave ki ai Sea puipuitu’a ko eni. Ko e meimei ko Sepitema 2020 na’e kamata ai e Pule’anga hono to’o mai e ngāue ko eni Sea kimu’a ko ē ta’u ‘e 7 kimu’a ai na’e fai e ngāue ko eni he tokotaha pē ia mei tu’a ‘a eni na’e fai he *Real* Tonga ko e taimi ko ē na’e lele ai ko ē ‘a e kautaha ko eni na’e ‘ikai ha mo’ua ia ha pa’anga ia ‘a e Pule’anga te nau ‘ave ki ai, ko e pa’anga pē na’e ‘ai ia he Pule’anga ko e puna ko ē ki Vava’u ki tahi ki Niua, ka ko e talu e kamata ko eni ‘a ‘enau to’o ko eni ‘a e fatongia ko eni mei Sepitema 2020 ko e ki’i fakamatala pē eni ia ‘oku ou ma’u ‘eku sio hifo ki he tauhipa’anga ko eni ‘a e Pule’anga na’e ‘omai ta’u fakapa’anga ko ē ‘aho 30 ‘o Sune 2021. ‘A ia mei he taimi ia ko ia ki he taimi ni Sea ta’u ‘e ua ko e māhina ia ‘e 12, ka ko ‘eku lave ko ē ki ai ko e taimi ko ē na’e fokotu’u ai he Pule’anga ‘a e kautaha ko eni. Na’e hanga ‘e he Pule’anga ‘o ‘oange ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona ke nau pa’anga ngāue ke kamata’aki e kautaha ko eni.

Ko hono hoko na'a nau 'omai mo e 'ofisi mo e kelekele mo e me'a fe'unga ia mo e 3.5 miliona he kapau na'e tuku pē ia he kautaha ...

<007>

**Taimi:** 1430-1435

**'Aisake Eke** : ... kimu'a 'ikai ke fiema'u ia ke 'i ai ha 'ofisi. 'A ia fakataha ia 'o 8.5 toe 'i ai foki mo e nō ia 'a e kautaha ko eni fe'unga mo e 10.12 miliona 'oku hanga 'e he Pule'anga ia 'o malu'i. 'A ia ko e kātoa ko ē 'o e pa'anga ko ē ki he me'a ko eni...

**'Eiki Tokoni Palēmia** : Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea kātaki.

**'Eiki Sea** : Ko e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā Lao.

**'Eiki Tokoni Palēmia ('Eiki Minisitā Lao)** : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Fakafofonga Hou'eiki pehē foki ki he Fakafofonga Kakai mo e Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. 'Eiki Sea ko e me'a ko eni na'e hoko he 2020 na'e fiema'u mai ke totongi 'e he Pule'anga 'a e 10 tupu miliona ko e mo'ua ia. Ko e fehu'i leva na'e fai he taimi ko ia, ko e totongi 'o e 10 tupu miliona 'o e kautaha tua'ā pea ko hano fua ā 'e he Pule'anga ha kautaha kae kamata koe'uhi ke fiemālie 'a e kakai ko ē fonua. Ko e makatu'unga ia na'e fai ai, ka na'e 'ikai ke pehē na'e kamata noa'ia. Ko u tui na'e 'oku manatu'i pē eni 'e he tokotaha kotoa na'e 'i he Fale ni 'Eiki Sea 'i he taimi ko ia. Na'e 'i ai e mo'ua fiema'u ke totongi, kole fiema'u ke totongi ia 'e he Pule'anga na'e fu'u lahi ange 'a e mo'ua 'i he me'a ko ia na'e kamata'aki 'e he kautaha vakapuna. Pea 'oku 'osi 'i ai mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ia 'Eiki Sea ki he ngaahi ngāue ke fai 'aki ke 'alu palani taimi nounou palani lōloa ange pea 'e kamata ia 'i he ta'u ni. Pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ia ki ai 'Eiki Sea.

### **Fakamahino ko e kole laiseni kuo pau ke fai hano sivi**

Pea ko e taha pē 'Eiki Sea ko e laiseni, ko e me'a ko ia 'oku pau ke sivi. Pau ke 'i ai e kakai te nau lava fakahoko e fatongiā 'oku ngaahi me'a kehekehe. 'Oku 'ikai ke pehē eni ha ha heka pasi, ko e ma'u pē 'e te pasi 'alu kita. 'Ikai, kuo pau ke fou 'i hono lao mo hono ngaahi tu'utu'uni koe'uhi ko e malu mo e hao 'a e kakai ko ē 'o e fonua 'Eiki Sea. Mālō.

**'Aisake Eke** : Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi** : Sea kole pē ke u tokoni atu.

**'Eiki Sea** : Kātaki pē 'Eiki Minisitā na'a ku fiema'u ke 'osi atu 'a e fakamalanga pea toki tali mai ko e fakatonutonu eni ia 'a e 'Eiki Minisitā Lao na'e 'omai ki Tongatapu 5. Tongatapu 5 'oku kei toe ho'o taimi.

### **Tokanga ki he kole mei he kautaha *Real* Tonga ki he Pule'anga ke tukuange ha'anau laiseni ke fakalele kautaha vakapuna**

**'Aisake Eke** : Sai te u toki foki mai au ia 'o 'ai ha tali ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Palēmia Tokoni Palēmia he na'a ku kau au he Kōmiti hono vakai'i e me'a ko eni Sea. 'Oku ou lave'i



lelei 'e au 'a e puipuitu'a ki he me'a ko ia Sea. Ka 'oku ou foki mai pē au Sea koe'uhi kole pē ki he Pule'anga talu ē si'ene kole eni mo'oni pē 'a e Palēmia Le'ole'o 'a e Tokoni ia ka na'e 'osi 'oatu e taimi fe'unga pē he si'i ta'u kuo 'osi ko Fepueli eni ke fai e ngāue ko ē ki he tafa'aki ko iá 'oku te'eki ke fai ia. Ko e me'a ia 'oku fai 'a e kole ko ē ki he Pule'anga kātaki, fakafeta'i kuo tu'u mai ia te ne fai e ngāue 'o lele fakataha mo e kautaha ko ē. Pea ko e 'uhinga ia hono 'oatu, koe'uhi ko e talu ē tali mei ai.

Ko hono ua ko ē ko u fokotu'u atu Sea, ko 'eku lave ko ē ki he tu'unga ko ē he taimi ni, kamata pē eni 'a 'etau Lulutai he 2020 'oku ngata pē eni ia he 'aho 30 Sune 2021. Ko e pa'anga ko ē kuo 'osi hanga 'e he Pule'anga 'o 'ave ki heni 'oku fe'unga ia mo e 18.6 miliona. Ko e 18 ko ia ko e 5 na'e 'ave ia ko e pa'anga ngāue, 3.5 ko e fale pē ia ke nau ngāue ai mo e ngaahi me'a ko iá fakataha mo e 10.1 miliona ko e nō malu'i. Te'eki foki ke ma'u...

**'Eiki Palēmia** : 'Eiki Sea fakatonutonu atu.

**'Eiki Sea** : Fakatonutonu Tongatapu 5 – Me'a mai 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia** : Mālō Sea. Sea ko e 5 miliona pē na'e 'ave Sea pea na'e ai 'a e 3.5 ai ko e fale pē ia pea ko e 5 pē 'e taha na'e 'osi me'a pē ki ai 'a Tongatapu 7 ko e 13 miliona. Ko e 5 leva 'e taha ko e Y12 ia. 'Oku mea'i lelei pē 'e he Minisitā Pa'anga he na'e tu'u 'a e *assets* mo e me'a he taimi na'e kei Minisitā Pa'anga ai. 'A ia 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e fika fē eni ia 'oku me'a ki ai e Minisitā Pa'anga ka ko e fakatonutonu atu pē ia Sea mālō.

**'Aisake Eke** : Mālō Sea. Tapu ki he Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. 'Oku 'ikai ke u lave au ki he 5 ko ē mahu'inga 'o e vakapuna mo'oni ia. 'Ikai ke u lave au ki ai koe'uhi 'oku mahino pē ia ko e koloa pē ia. Ko e me'a 'oku ou lave au ki ai 'a e 5 miliona na'e 'oange 'e he Pule'anga ke kamata'aki e ngāue fakataha mo e 'ofisi ko ē 'oku 'oange ko ē ke nau ngāue'aki fakataha mo e kelekele na'e fe'unga mo e 3.5 'a ia 'oku tānaki ia 'o 8.5 miliona fakataha atu mo e nō ko eni na'e malu'i 'e he Pule'anga ko e 10.12 miliona.

**'Eiki Palēmia** : Sea talaange pē ke mea'i pē 'e he Fakafofonga...

<008>

**Taimi:** 1435-1440

**'Eiki Palēmia:** ... toki me'a mai 'e ia ha'ane tohi te tau iku fakafekiki heni 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au e fo'i fika ko ena 'oku ne 'omai ko eni ki he me'a, Nau tali ā e fika na'e 'omai 'e Tongatapu 7 ka ko e 'uhinga he ko e fo'i nima ia 'e taha ia ko e Y12 ko e vakapuna ia. Ka ko e 'otu nō ko eni 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ki ai pē ko e nō fē ia manatu'i Sea kapau ko e nō 'oku *guarantee* he Pule'anga ko 'ene 'ova pē he *limit* pau ke me'a, 'omai ki Fale ni. 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a pehē 'e mai ki Fale ni ko u 'uhinga pē au kapau 'oku me'a toki mai ha tohi fehu'i ia he me'a he ka 'ikai te ma fakahela'i ho Fale heni Sea he 'oku fakatonutonu tu'u hake ia. Ko e 'ai ko e kole atu pē ia ki he Fakafofonga pau 'oku ke pehē pea ke 'omai ha'o tohi kae 'oatu e fika 'o hangē 'o fakatatau ki ho me'a na'a te felea'aki ki ai mālō.

**'Eiki Sea:** Ko ia Tongatapu 5 ko e kole atu pē ke tokoni mai ki he feme'a'aki e Fale koe'uhī ke tau peesi taha pē ki he *issue* ko eni. 'O kapau te ke lava 'o tuhu'i mai 'a e feitu'u 'oku ma'u mei ai e 'ū fika ko eni 'i ha lipooti pē ko ha'o tohi makehe pē 'omai koe'uhī ke 'oua te tau toe fefokifoki 'aki he fakafika he 'oku ke me'a mai e fika 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmia e fika.

**Paula Piveni Piukala:** Sea 'oku 'i he *Section 7* ko ē ko ē 'o e fakamatala 'atita ko ē ko ē 2020/2021 tui pē 'e ma'u pē he Kalake.

**'Aisake Eke:** 'Io mo'oni ia 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e pea mo e Hou'eiki 'o e ...

**'Eiki Sea:** Kole atu pē ki he Kalake ke kumi hake e lipooti ko eni ke me'a ki ai e Hou'eiki he *screen*.

## **Fakamatala pa'anga Pule'anga he 2021 'asi ai 'a e fakamatala ki he malu'i nō e Kautaha Lulutai**

**'Aisake Eke:** Ko ia fakamatala pa'anga ko ē 'a e Pule'anga he 2021 'oku 'asi ai 'a 'ene fakamatala ko ē felāve'i mo e ngaahi nō malu'i ko ē he Pule'anga 'oku 'asi ai 'a e fika ko eni Sea. 'A ia 'oku 'asi atu pē ko ia pea mo e peesi 44 ko ē 'o e, peesi 44 ko ē 'o e fakamatala pa'anga 7.2 'asi ai e, 'a ia ka ko u lau, 'ikai ke fakalau 'e au ia e 5 ko ē mahu'inga e *Y12* 'ikai ko u tuku pē 'e au ia 'oku mahino ko e me'a pehē. 'A ia ko e me'a pē ko u lave au ki ai 'i he fakamatala peesi fitu poini 'e, vahe 7.2 'oku 'asi ai ko ē 'a e fakamatala ko e 5 miliona pē ko e pa'anga ia na'e 'oange *cash* pea mo e 3.5 ko e mahu'inga ia e fale mo e ngaahi 'ū me'a na'a nau 'ofisi ai. 'A ia 'ikai ke u 'a ia 'oku 8 pē ia 'oku 'ikai 'a ia 'oku 8 pē ia 'oku 'ikai ke fakatānaki au ai 'a e 3 'a e 5 ko ē 'a e mahu'inga ko ē vakapuna, 'ikai ko u tuku pē 'e au ia koe'uhí 'oku mahino ko e, ko e koloa mahu'inga pē vakapuna.

'A ia ko e me'a ia ko u ngata ai pē au ia 'i he 8.5 'oku 'ikai ke u fakakau 'e au ia ē, kai kehe pea mo e 'asi ai pē ko ena 'a e fakamatala pa'anga 'a e mo'ua ko ē 'oku malu'i he Pule'anga 'a e 10.123 ko eni 'a ē 'oku 'asi ko eni 'i he peesi 'a eni 'oku 'asi mai ko ē he'etau, Vahe 6.6 *Section 6* 'a ē 'oku 'asi ko ena. 'A ia ko e malu'i ngaahi nō 'oku fe'unga mo e 10 'a ia ko 'eku fika pē ia tānaki pē 10.1 pea mo e 8.5 'o ma'u ai ko ē 'oku 18.6 Sea.

Ka ko e 'uhinga ko e fakamatala pa'anga pē eni ia faka, 'o felāve'i 'oku ngata ia he 'aho 30 ko ē Sune 2021. Toe fo'i ta'u ia 'e, toe ta'u fakapa'anga ia ta'u ia 'e ua 'a ia ko e māhina ia 'e 12 mo e konga talu mai foki 'aho 1 ko ē 'o Siulai 2021 lele mai ai 'o ngata he ta'u ...

**'Eiki Sea:** Ko ia Fakafofonga 'oku ou fakatokanga'i pē me'a ko eni 'oku 'ohake he lipooti ko ē 'oku hā atu he *screen* ka ko u fiema'u pē ke ke hanga 'o fakama'ala'ala ke mahino.

**'Aisake Eke:** Ko ia.

**'Eiki Sea:** Ko e pa'anga ko eni ko e malu'i ia 'a e nō e kautaha 'oku 'ikai ko ha pa'anga ia na'e foaki he Pule'anga.

**'Aisake Eke:** Ko ia. Ko ia ko 'eku ko 'eku poini Sea 'a ia ko 'eku poini ko ē hono ua 'a ia ko e poini 'uluaki foki Sea kātaki mu'a kole ki he Pule'anga ke fai ha'anau fengāue'aki mo e kautaha ko eni ke lava 'o nau laiseni 'o nau kamata ngāue mo nautolu.

Pea ko e ua eni 'oku toe fokotu'u pē kātaki pē Pule'anga toe fai ha sio pea ko e tu'u he taimi ni ko e kimu'a ko ē 'i he 2020 na'e lele ko ē he kautaha ko eni mei tu'a *Real* Tonga na'e 'ikai ke 'i ai ha mo'ua ia 'a e Pule'anga te ne kau ai ko e taimi ko eni 'oku tau hū atu ai 'o kau māi ko eni ko u lau atu ko ē ...

**'Eiki Palēmia:** Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

**'Aisake Eke:** 'A e fika fe'unga ia mo e 18.6 ...

**'Eiki Sea:** Me'a mai 'Eiki Palēmia.

## **Fakahā Palēmia ne lau miliona e mo'ua kautaha vakapuna pea ke faka'apa'apa'i pe tu'utu'uni ngāue 'a e Fale**

**'Eiki Palēmia:** Ko e fakatonutonu Sea 'oku mea'i lelei pē he Minisitā 'a e mo'ua e lisi ko eni 'o e *MA60* mo e *Y12* he taimi na'e kei Fale Pa'anga ai. 'Oku mea'i pē, ka he 'ikai ke u 'oku 'ikai ke u loto au ke tau 'alu ki ai ka 'oku ne mea'i 'a e mo'ua ko ia na'e 'ikai ke 'i ai ha ta'emo'ua. Na'e lau miliona 'a e mo'ua. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou, tuku mu'a he 'oku 'i ai e kakai 'oku tautonu ki ai eni pea 'oku 'ikai ke, ko e kongā e tu'utu'uni e Fale ni ke 'oua te tau talanoa ki ha kakai 'oku 'ikai ke nau lava 'o ō mai 'o *defend* nautolu. 'Oku 'ikai ke u loto au ke u a'u ki ai. Ka ko e 'uhinga ia tuku pē ia ke u toki *address* atu pē au 'a e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga kau kole atu pē tau faka'apa'apa'i pē 'etau ngaahi tu'utu'uni.

**'Aisake Eke:** Sea tapu pē mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea ko e fika ia ko eni ia nau hanga 'o laú nau kau au hono vakai'i 'oku mahu'inga 'oku, ko e lahi e ngaahi kongā ia 'o e 'o e fika ko ia Sea ko e fika ia ko ia koe'uhí ko e 'uluaki ...

<009>

**Taimi:** 1440 – 1445

**'Aisake Eke:** ... ko e natula 'o e vakapuná.

Ko hono uá ko e aleapau, ko e aleapaú ko ē na'e fai 'e he Pule'angá pea mo e kautaha ko eni Sea na'e 'i ai e ngaahi palopalema ai 'o 'uhinga lahi pē ia ko e natula foki e vakapuna ko eni

**Paula Piveni Piukala:** Sea ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga pē

**'Aisake Eke:** Na'e puna pe mei Tongatapu pe ki Vava'u 'ikai ke toe lava ia 'o

**'Eiki Sea:** Tongatapu 5 ke tali e kole tokoni ko eni

**Paula Piveni Piukala:** 'Ai ke u ki'i tokoni atu pē Tongatapu 5 ko 'eku 'uhinga 'eku fakaleá he ko e *MA60* ko e me'a'ofa ia Sea. Ko e aleapau kau lisi ko ē ki he Kautaha ko ē *Montrose Asia Pacific Leasing Limited* ko e lisi ia ko ē *Saab*. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni 'o fekau'aki mo e *MA60* ko e 'isiu kehe ia.

**'Eiki Palēmia:** Ko e fakatonutonu atu eni kapau pe na'e me'a fakalelei pe Fakafofongá. Ko e feme'a'aki 'a'aku ia mo e Tongatapu 5 ia ki he me'a he taimi ko ē 'i he taimi ko ē na'e fakalele ai ko ē vakapuna ko eni 'a e *MA60* mo e *Y12*. Na'e lisi atu ia me'i he Pule'angá ki he kautaha ko ía. 'Oku 'ikai ke ke mea'i 'e koe ia Fakafofonga. Ko e me'a ia ko ē ki *Montrose* ko e me'a ia kimui fekau'aki ia mo e Saapa (*Saab*). Ko e me'a eni ia na'e tokanga ki ai e Fakafofonga Fika 5 ia 'okú ne mea'i pe e me'a 'oku ou 'uhinga ki aí, mālō.

**Paula Piveni Piukala:** Ko e ‘uhinga ‘eku fakama’ala’ala Sea he ko e lisi ko ē ko e kautaha ia ‘oku lisi mei ai pe ‘oku haea mei ai, pe ‘oku *rent* mei ai ‘a e Saapa (*Saab*). Ko hono malu’i ē pea ‘oku maumau ta’e’aonga e Saapa (*Saab*) he ‘ahó ni, poini ia ‘oku ‘ohake.

**‘Eiki Palēmia:** Ko e poini ‘oku ‘ohaké ka ‘oku hū hala pea ta’e’uhinga he ko e ‘uhinga ‘eku tali ‘aku ki he Fakafofonga Fika 5

**Paula Piveni Piukala:** Fakatonutonu atu Sea, ‘oku ‘ikai ko ha mo’ua ē meí he aleapau e *MA60* ‘a e 10

**‘Eiki Palēmia:** Sea ‘oleva ke ‘osi ‘eku fakatonutonú Sea, ko e talanoa ko eni ‘oku ou fai ki he tali ‘a e fehu’i ko ē ‘a e Tongatapu 5 fekau’aki ia mei he taimi na’e lele ai e Kautaha Vakapuna ko ē pea na’e lisi ai ‘a e *MA60* pea mo e *Y12* kia nautolu. Ko e toki ha’u eni ia ki muí ni eni ia e fokotu’u a Lulutai. Na’e toki *add* ai ki he lisi ko ē, ‘ai pe ke kehekehe Fakafofonga, mālō

### **Fakama’ala’ala Sea ki he kehekehe ngaahi aleapau mo e vakapuna e kautaha vaka**

**‘Eiki Sea:** Ko ia ko u tali e fakatonutonu e ‘Eiki Palēmiá Hou’eiki hangē ko e fakamalanga ko eni e Tongatapu 5. Ko e vakapuná ‘oku 3, ko e *MA60*, ko e *Y12* pea mo e *Saab*. Ko e *Y12* mo e *MA60* na’e ‘i ai e aleapau ‘a e kautaha ko ē ‘oku feinga mai ‘a Tongatapu 5 ke foaki ha laiseni ki ai pea mo e Pule’angá. Ko e tali ki ai na’e ‘i ai e mo’ua ‘o makatu’unga ai e ngaahi faitu’utu’ú ni ko eni na’e fakahoko ‘e he Pule’angá ‘o ‘ikai ke toe tali ai ‘ene laisení. Ko e me’a ia ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá.

Ko e mo’ua ko ‘ení ‘a e nō ‘oku malu’i ‘e he Pule’angá ko e *contract* ko iá na’e kamata ia ‘i he va’a e kautaha ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 5. Pea mo e *owner* pe ko e tokotaha ‘o’ona ‘a e *Saab* ‘a ia ‘oku lolotonga maumau he ‘aho ní. Ko e mo’ua ko iá kuo pau ke totongi ka ko e lisi ko ē ‘oku mou me’a ki ai Hou’eiki ko e nō ia ‘oku malu’i ‘e he Pule’angá. Ka ‘oku ‘ikai ko ha pa’anga ia na’e foaki ‘e he Pule’angá. ‘A ia ko e faikehekehé pe Hou’eiki ke mou mea’i ‘a e ‘ū vakapuná. Me’a mai Tongatapu 5.

### **Fokotu’u Tongatapu 5 ki he Pule’anga ke fakakaukau ‘enau kei fakalele kautaha Lulutai**

**‘Aisake Eke:** Tapu mo e Sea kae pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Aleá. ‘Oku ou tuku pe ‘e au ia ‘oku ‘osi mau pē lēkootí ia, fai ha sio ki ai ‘a e Pule’angá ia mo e me’a ‘i he fika ko iá. ‘Oku ou tui ‘oku ‘osi mā’opo’opo pe fika ia ko ia he na’e ai pe lōua e ongo tafa’akí ia ‘i hono ‘ai ko ē ‘o e aleapau ko iá pea mo e natula ko ē e vakapuná.

Kaikehe ka ko u foki mai au ia ‘i he taimi ní ko e fokotu’u pe ki he Pule’angá ko e tu’unga eni. Pe ‘oku totonu ke tau hokohoko atu koe’uhí ko e ‘osi pe eni e ta’u 2020, ta’u pe eni ‘e 22 ha’u eni 21 mo e 22. Ta’u ‘e 2 mo e kongá kuo ‘asi mai e ‘ū me’a ko ení.

‘A ia ko ‘eku pehē ko ē, tu’u he taimi ní 18.6 miliona ‘osi hangá ‘e he Pule’angá ‘oatu ki he kautaha ko ení. Ka ‘oku te’eki ai foki ke ‘omai ha fakamatala pa’anga ia talu pea meí he ‘aho 1 ko ē Siulai 2021 ‘o a’u mai ki he taimí ni. ‘Ikai ke u lave’i ‘e au ki ai pe ‘oku fēfē, ‘ofa pe

‘oku tupu pea kapau ‘oku tupu, mālō kapau ‘oku tupu. Faka’amu au ke tupu ka ‘oku ‘ikai ke ‘iló pe ‘oku fēfē.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē Sea fakamolemole ‘a e fo’i fokotu’u fika 2 pe ke fai a sio e Pule’anga ki ai na’a ‘oku tonu ke tuku ā kae fai ha ngāue mo e kautaha ‘i tu’a, ko ia pe Sea e ki’i fokotu’u atu Sea, mālō.

**‘Eiki Sea:** Tongatapu 7

**Paula Piveni Piukala:** Sea, ‘e lava ke u muimui atu he me’a ko eni ‘īsiū ko ē ka u toki ‘ai ‘eku ‘īsiū na’á ku tokanga au ki aí.

**‘Eiki Sea:** Ko ho taimí ‘oku miniti pē ‘e 10 he’etau tohi tu’utu’uní.

**Lord Nuku:** ‘E Sea ‘ai ke u ki’i kole atú mahalo te u nounou ange au ia ai. Kae tuku pe ke toki ‘ange ‘ene me’á ‘ana ia he ‘osi. Ko u kole pe ki he Fakafofongá kapau ‘e, ko u fie ‘ai pe ‘e au ke muimui pe he fokotu’u ko ē ‘oku faí. Ko ‘eku, tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá.

Sea ko e ‘uluaki me’a ko ē na’e fai’aki ko ē me’a ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga Fika 5 ko e kole ha laiseni. Pea ko e ‘oatu ko ē ke fehu’i ko ē ki he Pule’angá pe ‘oku malava ke toe ...

<010>

**Taimi:** 1445-1450

**Lord Nuku:** ... foaki ha laiseni. Na’a ku lave’i pē ‘e au kimu’a, na’e ‘i ai ‘a e *policy* ‘a e Pule’anga, ko e *airline* ke taha pē, ka na’e kole ke 2, ka ko e ‘uhinga ia ko ē, ‘uhinga ia ko ē ‘a e kole he ko e me’a ko ē ‘oku ou fanongo ki ai, me’a ko ē ‘oku fakahoko mai ko ē ‘e he fika 5 Sea. Kapau kuo 18 miliona ‘i he taimi ni ‘oku fai leva ‘a e tokanga ki ai he hokohoko atu ‘a e fakamole ko ē ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke tamate’i ai ‘a e Lulutai ia, kapau te na toki fengāue’aki ...

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** ‘Eiki Sea kole atu pē ‘e lava mu’a ke u tokoni atu ‘i he *issue* ko eni ko ē ‘o e laiseni he ‘oku toutou ‘ohake, kapau pē ‘e lava ke u tokoni ki he Fakafofonga.

**Lord Nuku:** ‘E sai pē Sea kapau ‘e ‘osi pē au toki hoko atu pē.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** Vave pē Sea.

**‘Eiki Sea:** Kātaki Hou’eiki, ko e taimi eni ia ‘o Tongatapu 7 ‘oku mo lele ai, na’a ku ‘osi fakahā ange pē ki ai ko ‘ene miniti ‘e 10.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** Sea ko e *issue* ko eni ko ē ‘o e laiseni ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 5, Tongatapu 7 pea mo e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, kae tuku pē Sea ‘oku vave ‘aupito pē ia.

**‘Eiki Sea:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

## Fakahā Pule'anga te'eki kakato ngāue ki he kole laiseni ki he *Islander*

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Io na'e fakahū mai 'e he kautaha ko eni 'a e kole laiseni ki he *Islander*, ko e vakapuna pē 'e taha. Sea 'oku te'eki ai ke kakato 'a e ngāue ko eni koe'uhi he ko e ngaahi *information*, pea mo e ngaahi puipuitu'a ko ē ke foaki ai ha'ane laiseni 'oku te'eki ai ke kakato mai ia. Mahino 'aupito hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a e Palēmia ko e *process* eni ia 'oku fuoloa 'oku lōloa he koe'uhi ko e kautaha vakapuna eni 'oku tau talanoa ki ai. Pea kuo pau ke mā'opo'opo 'aupito 'a e *operation* ko eni he 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he'ene puna fakalotofonua, ka 'oku 'i ai 'e ne *connection* 'a'ana ia Sea, ki he ngaahi kautaha vakapuna 'o muli. Pea ko e me'a ke mahu'inga taha 'o fekau'aki mo ha kautaha vakapuna, sivi, *safe, safety*, he kuo pau ke aoniu ha fokotu'u 'o ha kautaha vakapuna 'i Tonga ni, he 'oku 'ikai ko e vakapuna pē ia 'iate ia Sea, kuo pau ke 'i ai mo hono *management*, kuo pau ke 'i ai mo hono kau fakaheka vaka.

'A ia ko e ngaahi *parameters* Sea, Sea 'oku fiema'u 'aupito ia ke kakato pea fakapapau'i 'oku malu, pea *safety* kae toki foaki ha laiseni.

Na'e 'i ai 'a e fehu'i 'anenai Sea pē 'oku lava 'e he Pule'anga 'o foaki ha laiseni ki ha toe kautaha kehe Sea. Sea 'oku lava pē ia Sea, ko e *policy* ko ē *one*, 'a e kautaha vakapuna pē 'e taha Sea, 'oku ou tui 'oku tau 'osi mavahe kitautolu mei ai. Pea 'oku tu'u pē Pule'anga ia ki ha kautaha 'oku nau kole mai ha'anau ngofua laiseni vakapuna 'i he fonua ni. Ko e 'ū me'a ko ia 'oku fakahoko pē ia Sea.

'Oku ou loto pē ke fakama'ala'ala atu ia, koe'uhi ko e ngaahi feme'a'aki 'o e 'aho ni, mālō.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā 'oku ou kole fakama'ala'ala pē eni, koe'uhi 'oku ke me'a mai fekau'aki pea mo e laiseni, na'e 'osi 'i ai 'a e tali mei he 'Eiki Minisitā Lao, ko e kole laiseni 'oku pau ke fou 'i he lao pea mo e ngaahi tu'utu'uni, pea ko e *process* ko ia 'oku taimi. Ko eni 'oku ke toe me'a mai pē 'a e me'a tatau, ka 'oku ke me'a mai ko e sivi mo e *safe*, kau ai 'a e sivi *safety* mo e 'ū me'a ko ia. Ko 'eku kole fakama'ala'ala pē kapau te ke lava 'o fakama'ala'ala mai 'Eiki Minisitā, pē kuo fai ha kole laiseni ke makatu'unga ai 'a e ngāue mo e *process* 'oku ke me'a mai ki ai.

## Fakahā mei he Pule'anga te'eki ke fakakakato ange ngaahi fiema'u ki he kole laiseni vakapuna

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** Mālō Sea, 'io 'osi kamata 'a e fengāue'aki ia Sea, 'osi fakahū mai 'a e tohi kole ko eni, pea 'oku 'osi fai 'a e fengāue'aki 'a e potungāue mo e kautaha ko eni, kaa 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke fakakakato. 'A ia ko e tu'unga ia 'oku lolotonga 'i ai.

**'Eiki Sea:** Ko ia, ko 'eku kole pē ke ke fakama'ala'ala mai koe'uhi 'oku mahu'inga ki he feme'a'aki ko eni 'a e Hou'eiki, he ko e me'a na'e 'ohake 'e Tongatapu 5, ke foaki ā 'a e laiseni, ka ko eni 'oku ke me'a mai he 'aho ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke fakakakato kae lava ke mou toki vakai'i 'a hono faka'atā pē 'ikai 'a e laiseni.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** 'Eiki Sea 'oku mateuteu pē 'a e Pule'anga ia ke fakahoko atu 'a e ngāue ko eni Sea.

**'Eiki Sea:** Tongatapu 5.

### **Kole ke faitohi Pule'anga ki he kautaha kole laiseni ke fakamahino kei fai 'enau ngāue ki he kole laiseni 'oku fai**

**'Aisake Eke:** Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e, kātaki pē, Hou'eiki 'o e Fale Alea. Ki'i lau vave pē. Sea ko 'eku kole pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā kātaki, mou fai ha tohi 'o si'i 'ave ki he kautaha mo talaange ko eni 'oku ma'u ho'omou tohi, fai 'emau ngāue ko e sitepu ē, 'uluaki ia. Ko e ua, tapu, ko e kautaha ia ko eni na u 'osi anga nautolu he me'a ko ia, ka ko e kolé pē ia Sea fakamolemole ki he Minisitā ke 'ave mu'a ha tohi ke lava 'o ngāue'i 'a e kau tama ko eni he kau tekinkale koe'uhi kae lava, he ko e me'a ko ē 'oku mahino mai, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha tali ia 'a ia ko e me'a ia 'oku mau ma'u mai. Mālō Sea.

Tali Pule'anga kuo pau ke sivisivi'i fakalelei e kole laiseni

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** 'Eiki Sea fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga. Ko e ngāue ko eni 'oku lolotonga fakahoko pē ia 'e he Pule'anga, pea mo e kautaha ko eni. Ko e me'a ko ē ki he toe nofo mai 'a e Pule'anga ia ke 'omai ha tohi, 'oku 'osi ma'u 'e he Pule'anga ia 'a e tohi kole, pea ko e ma'u ko ē 'e he Pule'anga 'a e tohi kole, 'oku pau ke fai 'a e fengāue'aki he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u. 'Oku 'ikai ko e fakapuna vakapuna 'ata'atā pē Sea. Hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku tau sio ai ki he ngaahi fu'u mo'ua ko eni ...

<005>

**Taimi:** 1450-1455

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** ...Kuo pau ke 'i ai mo hono *management* 'oku 'i ai e *safety on the ground* ko e *safety* 'i 'olunga 'i he 'ea. Ngaahi me'a ia 'oku fiema'u 'e he potungāue 'a e Pule'anga ko eni ke fakakakato, 'oku 'ikai ke hangē ko e me'a ko ē ko e ma'u pē ho'o pasi pē ko ho'o vakapuna pea 'oatu ha'o laiseni. Ko e ngaahi me'a kātoa ia ko ia kuo pau ke sivisivi'i pea kuo pau ke ... 'oku 'i ai mo e ngaahi Lao e fonua ni kuo pau ke nau *comply* kātoa tatau ai pē pē ko hai.

**'Aisake Eke:** Ko 'eku ki'i kole tokoni pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā Sea. Ko e fu'u kautaha ko eni ta'u 'e 7 nau 'osi maheni nautolu mo eni ka ko 'eku kole pē 'a'aku fakamolemole pē tokoni 'a e me'a pē na'a mou 'osi tohi 'o talaange ko e tohi eni 'oku ma'u ki he kautaha ko eni mo mou fengāue'aki. Ko 'eku ki'i fehu'i ia Sea?

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** 'Eiki Sea mahalo kuo mahino ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 5. Ko e 'isiū ko eni 'oku 'ikai ke faingofua ia hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a mai'aki. Ko e 'isiu ia ko eni 'oku pau Sea ke *analyze* fakalelei ia pea...

**'Aisake Eke:** Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu pē Sea fakamolemole kātaki pē 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ko 'eku 'ai pē au koe'uhí ko e me'a 'oku ma'u mai pea mei he tokotaha ko eni te'eki ke 'i ai ha tohi ange 'o talamai ko eni te mou ngāue ki ai.

Pea ko hono ua mou ki'i kātaki pē'Eiki Minisitā 'o fakatokanga'i ange ko e tokotaha ia ko eni 'oku maheni kātoa ia mo e *operation* ko eni na'e 'osi ha'u ia, ka ko e me'a ia ...

**'Eiki Minisitā Lao:** Fakatonutonu atu Sea.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Lao mālō.

### **Kole mei he Pule'anga ke 'oua fakapolitikale'i 'a e malu/hao he fefolau'aki vakapuna**

**'Eiki Minisitā Lao:** Ko e neongo 'a e maheni ko eni 'a e kautaha ko eni ko e kamata e kautaha ko eni na'e kamata ia he taimi 'o e motu'a ni 'Eiki Sea. Na'a ku Minisitā ai 'i he Sivile ko e founa na'a mau ngāue'aki ko e 'omai 'a e vakapuna mei Vanuatu 'o 'ai 'ene laiseni *FAOC* kae lava 'o ngāue kamata'aki e kautaha ko eni, pea 'oku 'ilo pē 'e he kautaha ia ko eni 'a e founa ngāue. 'Oku 'ikai ko e founa ngāue ke *shortcut* 'o hangē ko ia ko e fou mai he Fale ni, kuo pau ke sivi lelei 'Eiki Sea he ko mautolu mei motú te mau ngāue'aki ko homau hala pule'anga eni 'Eiki Sea me'a ko e vakapuna ki he 'otu motu. Pea ko e taha ko e *Islander* ko e puna pē ki 'Eua ka puna ki Vava'u houa taha meimei houa 'e ua pea ko e pasese 'e 6 pē pe 7. 'Oku lahi mo e 'ū me'a' a kehekehe 'Eiki Sea ko u kole atu Fakafofonga tukuange mu'a ke fai 'a e ngāue ko ē 'a e potungāue kae 'oua te tau fakapolitikale'i 'a e *safety* mo e malu mo e hao 'a e fefononga'aki he fonua ni 'Eiki Sea mālō.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ko e ki'i tokoni atu pē he 'isiū ko eni. Ko e fakama'ala'ala pē pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'oku ne 'omai 'a e ngofua ke kole ai e laiseni ko eni. Ko e me'a pē na'e hoha'a ki ai 'a e kautaha ko eni Sea ke *endorse* ange he Pule'anga ke nau ngāue mu'a ki hano *process*. 'Oku 'ikai ko e fiema'u ia ke foaki he Fale ni ha laiseni ko e 'oange e *endorsement* ka nau *process* 'enau laiseni he 'oku nau 'osi ngāue nautolu ki he 'enau vaka pea kuo nau 'osi *commit* ki ai ka ko hono poloka'i he Pule'anga,

Ko u tui 'aupito ki he Minisitā Lao ke 'oua 'e fakapolitikale'i 'a e me'a fakatekinikale ko e 'uhinga ia 'a e tautapa mei he feitu'u ni ki he Pule'anga ke nau tukuange mu'a 'a e *industry* ko eni 'a e *aviation industry* ki he kakai 'oku nau 'ilo 'a e *industry*. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku ma'u 'e he Pule'anga 'a e *infrastructure, proper infrastructure* 'oku fiema'u e *hanger* fiema'u e kau 'enisinia 'a eni ia ko ē 'oku ma'u ia 'e he Palu *Aviation* 'oku fakafalala ai 'a e Lulutai ke ma'u ai 'enau laiseni, kae tukuange mu'a ko e kole ia 'Eiki Sea koe'uhí ko 'enau *due date* 'apongipongi ke 'i ai ha mu'a ha loto ma'ulalo mei he Pule'anga ke nau 'oange 'enau *go ahead* ke *process* 'enau laiseni 'oku 'ikai ko e 'uhinga ke 'oange 'enau laiseni, ko e 'uhinga ke 'oange ha faingamālie ke *process* 'enau laiseni he *due process* he ko hono mo'oni Sea kapau te tau fakafua ki he ola hono fakalele 'o e Lulutai ko e vaka ko eni *Y12* ko e *rate* 'oku ngāue'aki he Lulutai e *Y12* lōloa e uike kaha'u Sea ko u fakapapau atu 'oku lōloa e uike kaha'u 'i he ngaahi fiema'u fakatekinikale.

**'Eiki Minisitā Lao:** Sea ko e ki'i fakatonutonu.

**Paula Piveni Piukala:** *Mark my word* he ko e me'a ko eni te tau aofangatuku pē ki ai.

**'Eiki Minisitā Lao:** Fakatonutonu atu pē Sea.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu ē 'Eiki Minisitā Lao.

**'Eiki Tokoni Palēmia:** Kātaki ko e ...

<007>

**Taimi:** 1455-1500



## Fiema’u ke fetongi ngaahi misini e vaka kuo ‘osi hono taimi

**'Eiki Tokoni Palēmia** : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Fale. Ko e vakapuna 'e lau houa 'a e misini mo e ngaahi kongokonga kehekehe. Tatau pē *Saab* pehē mo e *Y12* ko e lau houa eni ko ia kuo tu'utu'uni ai kuo pau ke tu'u ke fetongi 'a e misini ko ia. Me'a tatau 'e hoko ko ia ki he *Y12* 'amanaki ke a'u ki he 'aho 15 ko e 'osi ia 'e he houa kae fetongi. Ko e ngāue leva kuo fai 'e he Pule'anga ki ai, ko hono 'omai e *Twin Otter* ke ne puna fakataimi fakahoko e ngāue ko ia 'oku lolotonga fua 'e he *Y12* 'i he taimi ni. Ko e *Saab* ngalingali 'e 'osi hono ngaahi naunau ki he taimi 'e 'omai ai e misini ke fetongi 'a e misini ko ia ki Sune kae lolotonga ko ia, 'oku tau ngāue'aki 'e *Fiji Airways* tu'o 7 'i he uike mei Vava'u ki Tongatapu. Fefoki'aki ai Sea 'o a'u ki Sune kuo a'u mai 'etau vaka pē 'atautolu pea mo ngāue ai mo e *Saab* 'i he kakato 'a e ngāue ko ia 'oku fiema'u fakatekinikale ki ai.

Ko e tu'utu'uni ia kuo pau ke tu'u ia 'o ngāue ko e 'osi ia 'a e houa 'o e misini 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e maumau. Ko e 'osi ia 'a e houa 'e pau leva ke tu'u 'a e vaka he 'ikai ke toe ngāue'aki. Mālō 'Eiki Sea.

**Paula Piveni Piukala** : Sea 'oku ou fakatokanga ki he me'a ko eni Sea. 'I ai e fakahinohino 'a e Tohi Matolu Sea ki he taaupo'ou 'e toko 10 na'e fakafaikehekehe'i 'aki e taaupo'ou vale mo e taaupo'ou poto he fakakaukau ko eni. Na'e tutu 'enau maama pea 'utu mo e lolo. Ko e taaupo'ou vale na'e tutu pē maama 'ikai toe 'utu ha lolo ia. Ko e poini ko e hā 'a e me'a na'a nau *run down* ai 'a e vakapuna a'u ki he'ene ta'e'aonga.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi** : Kole atu Sea ke u tokoni ki he Fakafofonga.

**'Eiki Sea** : 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi** : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea** : Me'a mai fakatonutonu.

## Fakama'ala'ala Pule'anga ki he founga foaki ha laiseni folau vakapuna

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi** : Sea 'oku afē kehe 'oku tau afē tautolu ki he Tohi Matolu ka ko e *issue* 'o e taimi ni Sea ko e *issue* 'o e laiseni. Pea tuku pē mu'a ke 'oatu 'a e *issue* ko ia ki he laiseni. Na'e ma'u 'e he Potungāue 'a e kole mei he *Palu Aviation* 'a e *Airline* 'e taha ke 'oange ha'anau laiseni 'i Tisema. Na'e tali 'e he Potungāue he 'aho 16 'o Sanuali he koe'uhi ko e *application* ko ia na'e 'omai 'oku 'ikai ke kakato. 'A ia ko e fengāue'aki ko eni Sea pea 'oku loto 'aupito e motu'a ni ke mahino mahino 'aupito 'oku fai e ngāue ki ai 'a e Potungāue. Pea 'oku teuteu 'a e Potungāue ia ke *offer* ha me'a pē 'oku taau mo totonu pea mo e *industry* ko eni. 'Oku ha'iha'i 'a e Potungāue ia ko eni Sea he ngaahi kovinanite 'oku kau ai 'a e *International Civil Aviation*, ko e *PASO* ko e hā fua. Pea 'oku taliui hangatonu e Potungāue ia ki ai Sea. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'oku pule'i *local* ke pule'i ha ngaahi lao pē ko ē 'o e Pule'anga. 'Oku pule'i e me'a ia ko eni 'e he ngaahi *international law* pea ko e me'a ia 'oku tokanga ai 'a e Pule'anga ke fakapapau'i koe'uhi ko e *regulatory body* ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a e Potungāue ke fakapapau'i 'oku fai hono fatongia.

He koe'uhi ko e taimi ko ia 'oku puna ai'a e vakapuna 'i 'olunga Sea he 'ikai ke toe pehē atu tu'u hifo hena kae vete'i 'a e fo'i va'e. Kehe 'aupito 'a e vakapuna ia mei he loli pea mo e vaka. Pea ko e me'a ko ia kuo pau ke fakapapau'i ia 'oku hoko pea maau pea 'omai ki he

ngaahi lao ‘oku ha’iha’i ‘aki ‘a e Pule'anga mo e Potungāue, pea toki fai hano foaki ‘o ha laiseni ‘o ha kautaha ‘oku nau kole ke ma’u ha’anau laiseni ki he vakapuna. Mahalo ko e tokoni pē ia ‘oku fiema’u ‘e he motu’a ni ke fakahoko atu pea ‘oku ou tui ‘e tokoni lahi ia ki he pōtalanoa he efiafi ni. Mālō Sea e ma’u faingamālie.

**'Eiki Sea :** Hou'eiki kātaki ko e feme'a'aki ko e taumu'a e feme'a'aki ke ma'u ha mahino. Kiate au ko e me'a 'oku mahino kia au he efiafi ni Hou'eiki ko e kole 'oku taukapo 'e Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 7 mei he kautaha ko eni he tukuange ha faingamālie ke fakahū 'a 'enau kole laiseni 'a ia 'oku tāpuni ia 'apongipongi. Ko e tali 'oku 'omai mei he Pule'anga...

<008>

**Taimi:** 1500-1505

**'Eiki Sea:** ... te'eki ai ke fakakakato ange 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ki he laiseni. Ko e, ko e me'a 'oku mahino kia au Hou'eiki 'oku 'ikai ke u 'ilo pē 'e toe 'i ai ha me'a te tau lava 'o tātaki ki ai.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ke u muimui atu pē ai 'oku 'ikai ko e 'uhinga ko e laiseni ke ma'u 'apongipongi. Ko e *endorsement* 'a e Pule'anga ke faka'atā ke nau *process* e laiseni. Ka nau ngāue nautolu ki he'enau *commitment* ...

**'Eiki Sea:** Ko ia ko e me'a ko u 'uhinga ki ai. 'Oku fiema'u e *endorsement* ka 'oku 'omai mei he Pule'anga 'oku te'eki ke kakato ange 'a e ngaahi *information*.

### **Fakamahino Palēmia kei fai ngāue Pule'anga ki he kole laiseni folau vakapuna & ke 'oua fakapolitikale'i 'isiu ko eni**

**'Eiki Palēmia:** Ko ia 'oku 'ikai ke nau lava *endorse* ha me'a 'oku te'eki ke tali he ē ko e 'uhinga ia pau pehē atu heni 'io tali ia. Pea talamai he 'Eiki Minisitā ia 'oku ne tokanga'i e *Civil Aviation* 'oku ai e ngaahi me'a ia ke fakakakato pea toe hā leva ia. Ko ē 'oku ou pehē atu *endorse* ka 'oku me'a, tuku 'a e *process* ke 'alu 'oua 'e fakapolitikale'i ke tui tatau pē koe ki ai Tongatapu 7 'oua 'e politikale ko eni 'oku 'osi 'omai e *concern* fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga te mau lipooti mai pē ko e hā e me'a 'oku hokó mālō Sea.

### **Tokanga 'ikai fie tokoni'i Pule'anga sekitoa taautaha**

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole ka u ki'i lave nounou atu pē tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea na'e kau 'a e motu'a ni 'i he fakataha ko eni pea mo e kautaha vakapuna ko eni 'oku fai ai e fakatangi Sea.

'Oku mahino 'a e me'a ia 'oku fakahoko mai 'e he Pule'anga ko e me'a ko ē 'oku mau tokanga ki ai Sea 'oku mau faka'amu pē 'oku fakamaatoato e Pule'anga ke tokoni'i e *private sector* Sea he ko e 'osi ange ko ē 'a e fu'u *present* lōloa na'e fakahoko 'anenai 'i he *lunch time* 'oku 'ikai ke 'asi mai ha fu'u lanu ia ai 'oku fie tokoni mo'oni e Pule'anga 'oku hangē ia 'e nono'o e kautaha ko eni 'i ha ngaahi 'uhinga fakatekinikale 'o tolotoloi ai Sea.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** Sea ki'i fakatonutonu Sea.

**Mateni Tapueluelu:** Pea 'e toloi ia 'o fuoloa.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu koe Tongatapu 4, Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

### **Fakamahino Pule'anga me'a ua kehekehe nau tokanga ki ai**

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi:** Sea ko e *issue*, mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e kau Mēmipa 'o e Falé. Sea ko e *issue* heni 'oku ua. Ko e Pule'anga *as a regulator* pea mo e kautaha mo hono tokoni'i ko eni ko ē 'o e, 'o e kautaha ko eni kuo kole 'enau laiseni.

Sea ko e Pule'anga *as a regulator* 'oku tokoni 'aupito ia ki he kole laiseni ko eni pea 'oua 'e mavahe ia mei he tefito'i fakakaukau ko ia. Ko e me'a ko ē ki hono *fund* 'o e kautaha ko eni Sea ko e me'a kehe 'aupito ia pea te tau foki tautolu ia ki he *past histories* 'a e *performance* 'o e kautaha ko eni pea mo e *commitment* 'a e Pule'anga ke tokoni'i. 'A ia 'oku ua 'a e ongo fo'i me'a.

Ko e taha 'oku *commit* 'a e Pule'anga ke ne tokoni'i ko e 'oange 'ene laiseni. Ko e taha ko e *commitment* 'a e Pule'anga ke ne *finance* me'a kehe 'aupito ia. 'Uhi ko 'eku tokoni ia ki he Fakafongonga ke 'oua te ne ha'i lōua 'a e ongo me'a he 'oku na kehekehe pē.

**'Mateni Tapueluelu:** Sea fakamālō pē au ki he Minisitā 'i he'ene tokoni pea 'oku ne hanga 'o vete totonu mai 'a e taha hotau ngaahi palopalema. Ko e Pule'anga pē ia 'oku *regulator* pea 'oku toe fakalele pisinisi, Fakamaau pē ia pea toe va'inga 'i he *game* ko 'eni 'o fe kau he fe'au'auhi, Sea pea ko e me'a 'oku fakahoko mai kiate kimautolu 'oku 'i ai mo e ngaahi tōnounou 'a e Pule'anga 'oku vakai mai 'a e 'a e *private sector* 'oku hoko ka ko hai te ne fakamaau'i? Pule'anga pē ia 'oku fai fakamaau. Pea 'oku faingofua 'ene va'inga 'a'ana 'i he mala'e pisinisi he ko ia pē ia 'oku pule ko hai 'e lele mo ia ...

**'Eiki Palēmia:** Fakatonutonu atu Sea.

**'Mateni Tapueluelu:** 'E 'ikai ke lele Sea. Ko ē kuo 'osi vete mai pē 'e he Minisitā.

**'Eiki Palēmia:** Fakatonutonu atu Sea. Ko e *regulator* 'oku 'ikai ko e *final* ia 'o kapau 'oku 'ikai ke ke tui ki ha'ane tu'utu'uni 'ave ki he Fakamaau'anga, 'ave ki he Fakamaau'anga. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ko e *regulator* 'oku *final* mei ai. 'Ai pē ke mahino pē 'oku 'atā pē ki ha taha Tonga ke ne 'ave fai e fo'i founga ko ia Sea. Mālō.

**'Mateni Tapueluelu:** Sea ko e me'a kehe e ō ia ki he Fakamaau'anga mole ia.

**'Eiki Palēmia:** Ko e fakatonutonu ke 'oua 'e pehē mai 'oku fa'iteliha pē ta'etoe 'i ai ha founga ke kole ki ai e kakai.

**'Mateni Tapueluelu:** Sea ko e fakatonutonu ē pē ko e fakafekiki noa'ia pē?

**'Eiki Palēmia:** Fakatonutonu. 'A ia ko e 'eke pē ki he Sea. 'Oku ke lava 'o fehu'i 'o 'ave ki he Fakamaau'anga 'a ha tu'utu'uni 'a ha *regulator*?

**'Mateni Tapueluelu:** Ko nautolu 'oku *regulator*. Kapau te nau mafuli Sea.

**'Eiki Palēmia:** Ka 'oku lava 'o 'ave ki he Fakamaau'anga?

**'Mateni Tapueluelu:** 'O 'omai ki he kautaha ko eni ko e Palu *Aviation*?

**'Eiki Palēmia:** Ta 'ai ange pē ko hai 'oku le'o lahi taha 'ia taua ...mahalo na'a mo'oni ai!

**Mateni Tapueluelu:** Ke 'alu e Palu *Aviation* 'o *regulator* ...

**'Eiki Palēmia:** 'E lava 'o 'ave ki he Fakamaau'anga ...

**Mateni Tapueluelu:** Ko hai 'e mālohi Sea...

**'Eiki Sea:** Hou'eiki ...

**'Eiki Palēmia:** He ē Fakafofonga Tongatapu 4.

**Mateni Tapueluelu:** Ko hono mo'oni 'e pule e Palu *Aviation* kapau te nau fetongi ...

**'Eiki Palēmia:** 'E lava 'o 'ave ...

### **Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai lava Fale Alea ke veteki 'isiu ki he kole laiseni**

**'Eiki Sea:** 'Eiki Palēmia Fakafofonga mo kātaki 'o me'a hifo ki lalo ko u tui ko e me'a ko eni he 'ikai ke tau lava tautolu 'o veteki. 'Uluaki ko e mafai 'oku 'i he Pule'anga ke nau foaki pē ta'efoaki e laiseni. Ko e fatongia e Fakafofonga ke fakaa'u e kole kautaha ko eni ko u tui kuo 'osi lava homou fatongia 'a moutolu. Ko e toenga ko ena kuo 'osi 'ave kātoa atu e 'ū poini pea ko e tali ena 'oku 'omai mei he Pule'anga tuku atu ke ngāue 'a e *regulator* pea mo e kautahá ke nau hoko atu nautolu. Hou'eiki he 'ikai ke tau lava tautolu 'o veteki eni 'i Fale. Tongatapu 7 ...

**Paula Piveni Piukala:** Sea ...ke mo'ui mai

<009>

**Taimi:** 1505 – 1510

**Paula Piveni Piukala:** ... 'oku mafatukituki e 'isiū ko eni Sea pea 'oku ou kole atu ke tukuange mu'a e fo'i houa efiāfi 'o e 'aho ní. Ko e kupu 104 'o 'etau tohi tu'utu'uní 'oku fai ai e tali fehu'í pea mo 'ohake ai e 'ū me'a ko ení. He ko hono 'uhingá he na'a tau *miss out* e uike kaha'ú. Ka tau talanoa'I mu'a e 'isiū ko eni Sea he 'oku mafatukituki ka u hanga *fast forward* e palopalema 'oku fekuki mo e fonuá ní.

Ko e 'aho 15 'o Fepuelí 'oku tu'u ai mo e *Y12*, ko e vaka ko eni *ATR 72* ko Vava'u pē taha 'oku lava 'o tō ki aí. Fehu'i angé ki he Pule'angá ko e hā leva 'enau *solution* ki 'Eua, Ha'apai mo Niuá.

**'Eiki Palēmia:** Te u tali atu Sea pe 'e tuku pe

**Paula Piveni Piukala:** Ko e 'uhinga 'eku

**'Eiki Palēmia:** Ko eni maau mautolu ke tali atu kapau ko ho fehu'í ia

**Paula Piveni Piukala:** Tali mai ka u toki hoko atu

**‘Eiki Palēmia:** Ko ia ‘ai ko ē *ATR* ko e Vava’u ‘a e tokolahi tahá, meimei liunga 4 e kau pāsese Vava’ú ha toenga ha feitu’u. Ko e *Y12* leva te ne fai e ngāue ko eni ki Ha’apai. Ko ‘Eua ‘oku fai taitaimi pe he ‘oku sai pē folau vaká ki ai he taimí ni. Ko e anga ia e tali atú ia, ko e mo’oni ia e tu’u he taimi ní Sea, mālō.

**Paula Piveni Piukala:** Te’eki ke u sio he tali ma’ulalo mo’oni Sea, ko e ‘uhinga ko e fiema’u ‘a e kakaí ko e vakapuna, folau vakapuna. Ha’u ia ‘o talamai ‘e maumau e vakapuná te nau folau vakatahi. Ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ‘eku talanoa na’a nau tutu ‘enau maamá ‘ikai ke ‘utu e me’i lolo talifakí ke hoko e poini ko ení

**‘Eiki Palēmia:** Ko ho ‘uhingá ‘a koe ka u fakatonutonu atu, ‘a ia ko ho ‘uhinga Fakafofonga ke puna vakapuna maumau pē. ‘Oku sai ange ‘enau puna vakapuna maumau pe ko ‘enau ‘alu vaká. ‘Ai pe ke fakapotopoto ko e *reality* eni e me’a ‘oku hoko he taimi ní ‘oku maumau e vaka ko ē pea ‘oku pau ke tau fai hotau lelei tahá ke lava ke ‘ave ha sēvesi ki he kakaí. Ka ko eni ia ‘oku fai ko ē he taimi ní, mālō Sea.

**Mateni Tapueluelu:** Sea ko e ki’i tokoni pe Sea ki he me’a ko ena ‘a Tongatapu 7. Ko hono ‘uhingá ke fakapapau’i foki ‘oku ‘utu e loló ko e ‘uhinga pe ke mateuteu. Pea ‘oku pehē ‘e he Pule’angá na’e ‘osi e taimi ngāue ‘a e vakapuná. ‘Eiki Sea, fakahoko mai ‘e he ni’ihi e kau pailaté ‘oku maumau e vaká. Fakahoko mai ‘e he kau pailaté ‘aneafi ‘oku maumau e vaká Sea. Pea ‘oku ou kole ki he Pule’angá ke nau ‘omi e fakamatala totonu ‘oku mahino na’e ‘ikai ke nau mateuteu ke hokohoko atu e *industry* ko ení.

Ko e ‘uhinga ia ‘oku mau poupou’i ai Sea ke tukuange ‘a e kautaha ko ení ke poupou’i ke mahino ‘oku loto mo’oni e Pule’angá ke poupou’i e *private sector*. Kae ‘oua ‘e va’inga pē ia, fakamaau pē ia pea toe va’inga pe ia. ‘Oku faingofua ai ‘ene va’ingá he tafa’aki ko iá

**‘Eiki Sea:** Tongatapu 4 ‘oku fu’u fehingahangai ho’o fakamatalá pea mo e me’a na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmiá. ‘A ia ‘oku ‘ikai maumau e vaká ka ko e ‘osi e taimi ‘oku tuku mai ki he ‘ū kongokonga e mīsiní ‘oku fiema’u ke fetongi.

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole pe ka u hanga ‘o fakahoko, ko e ‘omai eni ia ‘e he Pailate. Ka u hanga ‘o fakahoko atu, ko e *stub* ‘okú ne puke ‘a e misiní ‘i loto

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** Sea ka u ki’i tokoni atu pē, na’á ku ‘osi

**‘Eiki Sea:** ‘Eiki Tokoni Palēmia

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki e Falé ni na’á ku ‘osi fakahoha’a atu pē ‘anenai ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi kongokonga ko ē vakapuná ‘oku lau houa ‘a hono ngāue’akí. Ko ‘ene ‘osi pe ha houa ko hono ‘uhinga ia ko ‘ene fetongí ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku toloi ai e me’a ko ē ki he ‘aho 15. Ko e fakafuofua ia ko e a’u ki ai kuo ‘osi e houa ko ē ‘a e mīsiní e *Y12*. Kuo pau ke fetongi ia, ‘omai e mīsiní ia mei muli pea ko e pehē pē mo e founga ko ē ki he *Saab*, ‘osi e houá kuo pau ke fetongi ia ‘Eiki Sea.

**Paula Piveni Piukala:** Sea ko e fakalele vakapuna eni ia ‘a e kau taupo’ou valé ‘oku ou talanoa ki ai ‘oku fakahinohino mai ‘e he tohi tapú. ‘E malava fēfē, te’eki ai ke u sio pe te u fanongo he hisitōlia ‘o māmaní ‘oku lele’i pe vakapuná ‘o ta’e’aonga pea tali ai ha māhina ‘e 6 ke toki

ngaahi pea toki hoko atu e sēvesí. Ko e ‘uhinga ia e ‘utu e loló Sea pea ‘oku lohiaki’i kitautolu ‘e he Minisitā ko eni Sea.

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** ‘Oku lau houa pē ‘a e mīsini ‘o e vakapuná pea pehē pe mo e kau pailate ko ē ‘oku nau ngāue aí. Ko ‘ene lava pē houa ngāué ko e nofo ia ki lalo, ‘oku lau houa e ngāué ‘Eiki Sea. Na’e ‘utu pe loto mou ‘ofa mai ...

**Paula Piveni Piukala:** Pea ko u kole pē ki he Palēmiá mo ‘ene kau Minisitā ke nau hangamālie. Mou ‘ofa mai ke tau ngāue fakataha ke solova e palopalema ko ení he ko e kakai e fonuá ‘oku fakaongoongo mai kia kitautolu. Ko ē kuo ‘osi me’a mai e ‘Eiki Minisitā ko ē ke fakangofua ke *process* ‘enau laisení. Fo’i me’a pē ia ‘oku fiema’u ‘e he kautahá

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** Ko u ‘osi fakamahino atu ia ‘e he Minisitā e *MOI*

**Paula Piveni Piukala:** Kae faka’atā’atā Sea e Pule’angá meí he pisinisí ‘o fakatatau ki he Tō Folofolá.

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki mo me’a tahataha mai pē ‘oku

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** ‘E ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi fakamahino ‘e he Minisitā *MOI* ‘oku ‘atā pē ‘a e kole laisení ka ko e fiema’u ke fakakakato e ngaahi me’a fakatekinikale ko ia ‘i he vaká. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau kē ai ‘Eiki Sea kae ‘oleva ke kakato e me’a ko iá, mālō ‘Eiki Sea.

**Paula Piveni Piukala:** Ko u fakamālō atu au Sea ...

<010>

**Taimi:** 1510-1515

**Paula Piveni Piukala:** ... kapau ko ia ‘oku ‘ikai toe ‘aonga ke ta u toe talanoa tautolu. Faka’atā kae fakakakato ia, ka ta u ‘unu, mālō.

**‘Eiki Palēmia:** Mālō Tongatapu 7. ‘Oku ou kole pē au Sea ke u tali atu a ‘a e ‘ū fehu’i ka tau hoko atu a ki he ‘asenita, neongo na’e me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga ke tau tali fehu’i ko e ‘aho Tu’apulelulu pē ‘oku ngofua ai ke ta u tali fehu’i mei he 2 ki he 4. Ko e mālō eni ia ho’o faka’atā Sea pea ‘oku mau tali loto fiemālie mautolu ke tali ‘a e ngaahi fehu’i ko eni. Kae tuku mu’a ke u tali vave atu pē he ‘oku ou tui kuo ‘osi mahino, lahi ‘a e feme’a’aki ia ki ai. Me’a ko eni ki he vakapuna tuku ke fai ‘a e ngāue ia ‘a e *Civil Aviation*, ‘osi *approach* mai pē ‘e he tokotaha ko eni, fai ‘enau talanoa mo e Lulutai.

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole mu’a ka u ‘oange pē ki’i fo’i fehu’i ko eni ke tali faka’angataha mai pē ‘e he Palēmia kapau ‘e laumālie lelei ki ai.

**‘Eiki Sea:** Me’a mai koe mo e fehu’i kei fie tali fehu’i pē ‘Eiki Palēmia.

**Mateni Tapueluelu:** Ko ia, ko ‘eku fehu’i pē ke faka’osi mai ai pē ‘e Palēmia ko hono ‘uhinga ‘oku mou laumālie lelei ke tau ‘unu ā. Ko e mo’oni pē ia ‘oku ‘ave ako’i ko eni ‘o e kau pailate ‘oku hiki ia mei ‘Asitelelia ki *Sweden*, pea kapau ‘oku ‘ave ki *Sweden* hā nai ‘a e ‘uhinga. Mālō ‘aupito Sea.

**‘Eiki Palēmia:** ‘Io, ‘a ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha *place* ia ‘e ma’u ‘i ‘Asitelēlia ke fai mo *certify* fo’ou ai ‘a e me’a, pea ‘ave leva nautolu ki *Sweden*, totongi kotoa pē eni ‘e he Pule’anga ‘Asitelēlia, ko ‘enau tokoni ‘i he tafa’aki *aviation*. Na’e ‘ikai ke totongi ia mei he Lulutai eni, ko e ‘uhinga hono ‘ai na’e ‘ikai ke toe fiema’u ‘e mautolu ke tali ke ‘oleva ‘oku ‘i ai ha *space* ‘e *available* ‘i ‘Asitelēlia kae fai mo *certify* ‘e he ‘etau kau pailate. ‘Oku ou tui ‘oku ke fiemālie pē ki ai Tongatapu 4 pē ‘oku toe fiema’u ha fakama’ala’ala.

**Mateni Tapueluelu:** ‘Ikai ‘oku ou fakamālō atu pē au ia ‘i he laumālie lelei ‘a e Feitu’u na ‘o tali mai ‘a e fehu’i, ka ko e fakamatala ko ē ‘oku mau ma’u mautolu ‘oku kehe ia, ko hono ‘uhinga ko e *qualification* ko ē ‘a ‘Asitelēlia ‘oku fu’u ma’olunga ia. Ko e ‘uhinga ia.

**‘Eiki Palēmia:** ‘Ikai, ko e, ‘oku sai pē ia ‘a e fanongo talanoa ia ‘i he faikava mo e ‘alā me’a pehē, ka ko e feitu’u ko ē ‘oku tali pe *certify* mei ai ...

**Mateni Tapueluelu:** Fakatonutonu Sea, ‘oku ‘ikai ko e fanongo talanoa ena. Ko e fakataha eni ia mo e kau tama ko ē ‘oku na u ‘ilo. Ko e Palu *Aviation* ko nautolu ‘oku ō ki ai ‘a e Pule’anga ke fai ‘a e ngāue faka’enisinia he ‘oku ‘ikai ke lava’i ‘e he Pule’anga ...

**‘Eiki Palēmia:** ... ‘E Fakafofonga tuku ā foki ‘a e fa’a kaikaila mo ‘etau longoa’a’ia he Fale ni. ‘Ai ke toe le’o lahi ange.

**Mateni Tapueluelu:** ... he ‘oku ‘ikai ke lava’i ‘e he Pule’anga Sea. Pea ko e ‘omi eni mei ai Sea.

**‘Eiki Palēmia:** Maumau’i taimi mo’oni ko e longoa’a ia heni. Sea ko e ‘ikai ke tali ‘e he Pule’anga ‘Asitelēlia ke totongi ha ō ki *Sweden* ‘o kapau na’e toe lava pē ‘o fai ‘i ‘Asitelēlia. ‘Ai ke fakakaukau ke ngali poto, ngali ko e kau Fakafofonga Fale Alea, he ‘e ha’u ha Pule’anga muli ‘o totongi ha me’a ‘oku nau ‘ilo’i ‘oku hala.

**Lord Nuku:** Sea kole atu pē mu’a ke ‘ai pē ‘etau tipeiti ko e tipeiti pē ‘oku ‘ikai ko ha faleako eni, ke fai ha ako.

**‘Eiki Palēmia:** Ko ia, mo’oni ‘aupito ‘a e Nōpele.

**Lord Nuku:** Tipeiti’i mai pē ngaahi me’a mo’oni, he ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku ‘oatu pea kapau ‘e ‘ikai ke nau tali pea ‘oku, kaekehe pē ke ‘oatu. Ko ‘etau ‘alu ko ē ‘Eiki Sea ke tau ‘alu ‘o a’u ki he tu’unga pehē ni, ‘oku ki’i ta’efe’unga ia. Fakalelei’i pē tipeiti ka tau, he ‘e vave pē, mālō Sea.

**‘Eiki Palēmia:** Mo’oni lahi ‘aupito ‘a e Nōpele, kole fakamolemole atu ‘i he tafa’aki ko eni, ‘o kapau na’e hipa ia mei he me’a ‘oku mau fa’a nofo ki ai ko ‘etau fengāue’aki fakataha. Kaekehe Sea tuku mu’a ke u tali atu, ‘a ia ko ia ‘e fai ‘a e ngāue ia ‘a e *Civil Aviation*, me’a ‘ata’atā ia ‘a nautolu hangē ko ia ko ‘etau feme’a’aki kuo ‘osi lava.

Me’a ko eni ki he *deportees*, fakamālō lahi atu au ki he ngāue ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 mo e kulupu ko eni, ‘enau nofo ‘o tali ko eni mo fai hano feinga ke liliu e mo’ui ko eni ‘o e kau *deportees* mei muli. ‘Oku lele ma’u pē ‘a e fakataha pea mo e ongo *High Commissioner*, ‘i he feinga’i pē ko e hā ha founa te ta u lava ai ‘o tokonia ‘o kau ai pē ko e hā ‘a e fakapa’anga ki he komiti ko eni ‘a e Fakafofonga mo e ‘ū me’a pehē, tali lelei ia ‘e he Pule’anga ia he ‘oku nau hanga ‘e he ki’i komiti ko eni ‘o fai ‘a e ngāue mahu’inga ‘aupito.

Sea pea ko e hokohoko atu, mau feinga leva ke toe vāofi ange, feinga ke fakapalanisi ke ‘oua ‘e fu’u ‘omai tokolahi ‘i he taimi ‘e taha ‘a e kau *deportees*, he, he ko e ‘uhinga ke ‘ohovale pē ‘oku ha’u ha fo’i toko 15, ‘ikai, ki’i *spread* atu ki ha ngaahi māhina ko e ‘uhinga pē ke faka-faingamālie’i, tokoni pē ki he ngāue ‘a e Fakafofonga ko eni ‘o Tongatapu 2 mo ‘ene komiti, he ‘oku mo’oni pē ko e ngāue lahi ‘oku ‘ikai ke pehē atu ia ko e kau tama pē ‘i Kolofo’ou, ko e feitu’u kotoa pē ‘i Tonga ni ‘oku ala ha’u mei ai ‘a e kau *deportees* ko eni. Pea ko ia ko e tali pē ia Sea ‘oku ou fakamālō’ia pea ‘e hokohoko lelei atu pē ‘emau feinga ke fengāue’aki pea mo e kautaha ko eni ‘a Tongatapu 2 pea mo ‘enau komiti, pea feinga, mo tau sio pē ko e hā ha founa ‘e taha ‘e lava ai ‘o tokonia ‘a kinautolu ko eni. ‘Oku nau ‘omai, fakafoki mai nautolu mei muli, ‘oku ‘atā pē pē ‘oku ‘i ai ha fokotu’u fakakaukau ‘a e kau Fakafofonga, me’a lelei ia ke lukuluku fakakaukau mai ki he ngaahi me’a mahu’inga ko eni, he ‘oku tau ‘ilo pē ‘oku ‘ikai ke tau loto ke hoko ‘a e ngaahi me’a pehē ni ke ne toe fakatupu ‘e ia ai ha palopalema he tafa’aki faito’o konatapu pea mo e ‘ū alā me’a pehē.

Ko e, ‘oku ou tui ko e me’a pē ia mahalo na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 2, ko e me’a na’e tokanga ki ai ko eni ‘a 5 mo e 7, ‘oku ou tui ‘osi fai pē feme’a’aki ki ai Sea, pea hangē ko ‘etau lau tau tuku ki he *Civil Aviation*, fai ‘enau talanoa, pea ko e tokotaha ko eni ‘oku mau feinga, fengāue’aki mo ia Tongatapu 5. ‘Osi tali ‘e au mei he Potungāue Ako ke fokotu’u ‘ene kautaha ke fai e *training* he *Civil Aviation*, ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku mau hanga ‘o ta’ota’ofi, ka ‘oku pau pē ke fou pē he founa pē ‘o hangē pē ko ē ‘oku tau femahino’aki ai. Mālō Sea ‘a e faingamālie.

**Eiki Sea:** Hou’eiki ko ‘etau taimi kole atu ke tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

**Taimi:** 1535-1540

**Sātini Le’o:** Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

**Eiki Sea:** Hou’eiki ‘oku ‘osi ‘etau taimi he me’a makehe te u kole atu ke hoko atu ‘etau ‘asenita ‘a ia ko ‘etau liliu ‘o Komiti Kakato kei fokotu’u atu pē Fakafofonga Tongatapu 1 ke hoko atu ‘ene le’ole’o he Sea e Komiti Kakato tau liliu Hou’eiki.

(*Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea Le’ole’o Komiti Kakato ki hono me’a’anga*)

## **KOMITI KAKATO**

### **Me’a Sea Le’ole’o**

**Sea Le’ole’o Komiti Kakato:** Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea pehē fakatapu ki he Tama Pilinisi mo e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele tapu atu ‘Eiki Palēmia pehē ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta pehē ‘eku fakatapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Ko u tui pē Hou’eiki ‘oku mou me’a kotoa pē Tu’utu’uni ko eni ki he ‘etau ‘asenita ‘a eni ‘oku tau kamata ‘i he ngaahi Tu’utu’uni mou mea’i pē ko eni ‘oku ‘unu kimui ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u ka tau fakahoko ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko ena ‘oku ‘osi ‘asi atu pē 5.7 he ngaahi Tu’utu’uni.



## Tu'utu'uni Fika 1/2023

Ko e Tu'utu'uni Fika 1/2023 Ngaahi Tu'utu'uni Fakapekia Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui mo e KOVITI-19, 2022.

Ko u lave'i pē 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui tuku pē ki he Pule'anga pē ko hai ke ne fokotu'u mai 'a e Tu'utu'uni ko eni mālō 'Eiki Tokoni Palēmia.

**'Eiki Tokoni Palēmia:** Tapu mo e Sea Komiti Kakato tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e fakapekia pē fo'i Tu'utu'uni ia ko eni kae lava 'o hoko atu fo'ou e Tu'utu'uni fo'ou e hoko pea na'e 'osi fokotu'u atu pē fokotu'u atu Sea.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Ko ē 'oku fokotu'u mai, kātaki pē kau Mēmipa ki'i tuku atu pē ha ngofua ko hotau teuteu 'e lava pē kapau 'o to'o 'a e kote mālō, kae toki manatu'i pē mu'a ha taimi te tau foki ai ki he Fale Alea mālō. Ko e fokotu'u mai ē Fakafofonga Tongatapu 5 me'a mai.

### **Poupou ke tali kae fakatonga'i Kingdom of Tonga 'oku 'asi he Tu'utu'uni**

**'Aisake Eke:** Tapu mo e 'Eiki Sea Komiti Kakato poupou au ki he fokotu'u mai ke tali, ka ko u ki'i fakatokanga'i pē au ki'i fakatonutonu pē 'i he *footnote* ko ē fakatonga 'oku 'ikai ke ngata pē he'ene 'asi he Tu'utu'uni ko eni tatau kotoa e 'ū Tu'utu'uni 'oku ha'u ke fakatonga'i ko e fo'i lea ko ena ko e *Kingdom of Tonga* koe'uhī ke kātoa e 'ū me'a 'uhī fakapālangi pē ia mo e fakatonga mo e fakapālangi, ka 'oku tatau pē eni mo e 'ū me'a kehe. 'A ia ko 'eku ki'i monomono atu pē 'a'aku ke fakalelei'i pē ia ko e Pule'anga Tonga kae poupou atu Sea ki he Lao ko eni.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Ko e me'a fē Tongatapu 5,

**'Aisake Eke:** Kātaki toe ki'i 'ohake pē ki'i fo'i Lao peesi tolu 'alu taupotu ki lalo ko ena ko e fo'i ...tonu foki ke Pule'anga Tonga fakapālangi mai ia *Kingdom of Tonga* ka 'oku tatau kotoa ia he 'ū Tu'utu'uni kātoa ka 'oku totonu pē foki ke tatau pē Pule'anga Tonga mo e me'a fakapālangi heni Sea ko e ki'i me'a pē ia mālō kae poupou atu.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Mālō Hou'eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Lao:** Sai pē Sea sai pē ko e me'a angamaheni pē ia, fokotu'u atu.

**Māteni Tapueluelu:** Sea mālō.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Fakafofonga Tongatapu 4.

**Māteni Tapueluelu:** Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato Sea. Sea kole pē au ki he 'Eiki Minisitā Lao pē ko e 'Eiki Palēmia ke tokoni mai pē mu'a ke toe fu'u ma'ala'ala ange ki he mātu'a ni. 'A ia ko e fakapekia ko eni e Tu'utu'uni Fakahā 'o ha Tu'utu'uni Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui ē 'a ia ko e 'uhinga foki eni ki he Koviti-19 ko 'ene to'o kātoa ko ia kapau 'e toe 'i ai ....

<007>

**Taimi:** 1540-1545

**Mateni Tapueluelu** : ... pē ha toe *wave* fo'ou ngalingali 'e toe fakafoki mai 'a e Tu'utu'uni *Emergency?*

**'Eiki Tokoni Palēmia** : Ko ia Sea 'i ai pē tu'utu'uni ia 'oku hoko atu ko hono fakafoki'ou ia e tu'utu'uni ko eni fakatatau ki he lao. Mālō.

**Mateni Tapueluelu** : Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō ki he 'Eiki Minisitā Lao. Fokotu'u atu.

### **Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 1/2023 mo e fakatonotonu**

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : 'Oku ai ha poupu? Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ngaahi Tu'utu'uni 'a e 5.7 Tu'utu'uni Fika 1/2023 – Ngaahi Tu'utu'uni fakapekia. Fakahā 'o ha tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui KOVITI-19, 2022. Hou'eiki 'oku mou loto ke tali e Tu'utu'uni ko eni hiki homou nima fakamolemole.

**Kalake Tēpile** : Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi,...

**'Aisake Eke** : Sea kātaki fakamolemole na'e 'ai pē ke u fokotu'u mo e ki'i fakatonotonu me'a ko ē Sea na'a ku 'ai atu. Fakatokanga'i pē ia Sea mālō.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Pea mo e fakatonotonu. Ko ia.

**Kalake Tēpile** : Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko 18.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he Tu'utu'uni pea kātaki 'o hiki ho nima.

**Kalake Tēpile** : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē Sea.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Mālō. Hou'eiki mou me'a hifo 'oku tau hiki mei he 5.7 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 5.10.

### **Tu'utu'uni Fika 4/2023**

Tu'utu'uni Fika 4/2023 - Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai, Ngaahi Vaka Toutai, 2020. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

### **Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni fika 4/2023**

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai** : Mālō 'aupito Sea pea ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e taha eni 'o e ongo Tu'utu'uni kuo tuku mai mei he Potungāue ke fai ha sio ki ai 'a ho'o Kōmiti. Pea ko e ongo Tu'utu'uni ko e taha ko

eni, ne fakahū ia ‘o tali ‘i he 2017 ‘e he Kapineta pea teuteu hono kāsete kuo liliu e Pule'anga ia pea ta'ofi ai. Ne toe fakahū he 2020 lolotonga e Pule'anga ne toki ‘osi atu pea te'eki kakato ai hono *process*. Ko e toki fokotu'u eni ke fakahū pē he *Crown Law* ke Kapineta ke fakakakato pē mo hono *process* kae kasete'i.

Ko e Tu'utu'uni ko eni ko e tu'utu'uni fo'ou kuo tali ‘e he Kapineta pea kuo ‘osi kāsete'i. Na'e fa'u ia ‘o fakatatau ki he mafai kuo foaki ‘e he Lao ki he Pule'i Toutai, pē ko e tefito'i lao ‘o e 2002 ‘o fakataumu'a ki he ngaahi laiseni ‘o e ngaahi vaka muli, vaka toutai muli ngāue fakalotofonua, ngofua toutai, ngofua ke fakahoko ‘a e fekumi fakasaienisi pē toutai ‘ahi'ahi fakataha mo honau ngaahi totongi foki. ‘I he talu e lele mai ‘a e toutai'i ‘o e valu, ne te'eki ke ‘i ai ha tu'utu'uni ia felāve'i mo hono mapule'i ‘o e toutai'i e valu, ka na'e ngāue'aki pē ‘a e ngaahi aleapau ne fokotu'utu'u ...

<008>

### **Taimi 1545-1550**

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai:** ... faka'atā ‘a ia ‘oku faka'atā pē ‘e he Laó ki he Pule'i Toutai 2002 pē ko e tefito'i lao, mo e palani pule'i mo e fakalalakaka ‘o e toutai valú ‘a ia ‘oku fakaikiiki ai hono ngaahi tu'utu'uni fakataha mo hono ngaahi totongi. Pea kau atu ki ai mo e fokotu'u makatu'unga ‘o e ngaahi laiseni.

Ko e taumu'a ‘o e tu'utu'uni fo'ou 2022 ke fakamā'opo'opo ki ai ‘a e ngaahi tu'utu'uni ‘o e ngaahi me'a ‘oku hā ai ke toe faingofua ange ‘a e ngāue pea mo pau ki he tu'u ki he kaha'ú.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngofua ‘oku hā ‘i lalo ‘oku foaki ‘e he *CEO* ‘o hangē ko e laiseni ki he vaka toutai muli, ngāue fakalotofonua mo e ngofua toutai ‘i he tahi 'atā. ‘Oku fakahā fakapatonu mai pē ‘e he laó ke foaki ‘e he *CEO* pea ‘e 'ikai lava ke fa'u tu'utu'uni ia kehe mei he laó. Ko e toengá ‘oku foaki pē ‘e he Minisitā ‘o hangē pē ko ia ‘oku fakamahino ‘e he laó ki he Pule'i Toutai 2002.

Ko e ngaahi ngofua toutai he tahi 'atā ‘oku foaki pē ia ki he ngaahi vaka fakalotofonua. Mālō Sea fokotu'u atu.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Mālō ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga Tongatapu 5.

### **Tokanga ki he tuai hono fakafoki mai ki Fale Alea Tu'utu'uni fika 4/2023 talu mei he 2020**

**'Aisake Eke:** Sea tapu mo e Sea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato Sea fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā mālō ‘aupito he mai e lao ko eni. Ko e konga ‘uluaki pē ‘o e fakahoha'a ko eni Sea koe'uhí ko e tu'utu'uni ko eni na'e ‘osi kamata pē he 2020 ka ko u fanongo pē ki he me'a ‘a e ‘Eiki Minisitā na'e ‘i ai ko e ngaahi liliu ko ē Pule'anga ‘o tuai ai. Ka ko e kole pē mu'a ke toe pehē ke vave mai ko ē ‘oku tau ‘ai foki ‘etau tu'utu'uni ko e ‘osi pē kapau ‘oku lolotonga ‘oku lele Fale Alea ke ‘osi pē ngaahi tu'utu'uni ‘o foki mai pea ‘ikai ngata ai kapau ‘oku toki pea toki ‘omai he Fale Alea ka hoko. Neongo pē foki ko u vakai'i e lao ko eni ‘oku ma'u pē he potungāue ia ke nau faitu'utu'uni ‘a ia ka neongo pē foki ia ‘oku mahino pē foki ‘oku tonu ke ha'u mu'a mai ‘i Kapineta ke mea'i ‘e he Hou'eiki Kapineta pea toki fakahoko. Mahalo ko e poini ‘uluaki pē ko u 'ohake Sea ‘a e tuai ko ē pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi lao nau ki'i lao ‘oku 'asi mai ‘oku kei 'asi ‘i he Toutai pea ko e poini pē ia ka ko u lave pē ki ai ko ē

na'e 'osi me'a mai pē 'Eiki Minisitā ki he tuai ko ē ko e me'a ia nau 'ai ke u fokotu'u atu ia 'e au. Ko e 22 eni ha'u foki e tu'utu'uni ia ko eni ko e ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020. Nau mei fokotu'u atu 'e au ia ke 'ai 2022 he ko e toki taimi pē ia na'e toki tali he Kapineti ka ko u fanongo pē ki he me'a 'a e Minisitā pehē na'e 2020 kae liliu e Pule'anga 'o toki ha'u ai eni. Ka nau 'ai ke fokotu'u atu au Sea liliu ē ia ki he 2022 koe'uhí ko e toki taimi pē ia na'e toki tali he Kapineti. Neongo ko u vakai'i hifo 'e au e tefito'i laó 'oku ma'u pē mafai 'e he potungāue ke nau fai 'a e tu'utu'uni. Ka ko e, ka 'oku 'ohake pē me'a ko ia koe'uhí ki he'ene vave mai ki he Fale poini 'uluaki ia 'Eiki Sea.

### **Tokanga ki he kongā 3 kupu 7 (2) fekau'aki mo e tuai tali kole laiseni**

Ko e poini ko ē hono ua ko e ko e kongā ko eni ki he peesi 9 'a ia ko e kongā tolú kupu 7 kupu (2) 'a ia ko e felāve'i foki eni mo e ngaahi vaka toutai 'enau kumi laiseni. Ko e kupu 2 ko e taimi tu'u ko ē heni ko e toki, 'oku tuku ia ki he potungāue 'a ia ko e 'Eiki Minisitā foki 'oku ne tokanga'i hono 'oatu ko ē 'ū laiseni ki he ngaahi vaka ki mulí ko e 'asi ia heni ko e māhina 'e ua ia ma'u e tohi kolé pea toki mei ai 'e fai e 'a e tu'utu'uni. Na'e 'i ai 'a e 'a e fakatotoia na'e fai 'i he Pangikē 'a Māmani he ngaahi fonua 'a e anga ko ē lahi ko ē fuoloa e taimi ke ō atu ai e kau pisinisi 'o tohi tala ngāue, tohi ki ha fa'ahinga me'a pea vave hono hono talí. Ko e fonua mamafa, fonua na'e fu'u fuoloa taha 'enau me'a ko *India* 'a e tuai ko ē 'oatu e me'a toki ma'u ia ha ta'u 'e taha ta'u 'e ua. Ka ko 'eku 'uhinga ko eni pē ki he 'Eiki Minisitā ko ho'o tuku ko ē māhina ua fēfē māhina 'e taha? 'UHINGA pē ko e taimi pē 'oku hā pē 'oku ai ha 'uhinga lelei ki he tuku ko ē ke toki 'osi e ...

<009>

**Taimi:** 1550 – 1555

**'Aisake Eke:** ... māhina 'e 2 ia pea toki fai 'a e tu'utu'uni. Ka'ikehe ko 'eku 'eke pe ki he 'Eiki Minisitā ka 'oku mahuinga 'a e me'a 'oku ui foki 'e he me'a ko e *cost of doing business*, 'a e vave ko iá.

### **Fakatonutonu ki he kupu 7 e Tu'utu'uni fika 4/2023**

Ko e 3, ke liliu e kupu 7 'oku 'asi tu'o ua e 3 ia, 'a ia ko e fakatonutonú ko e 3 ko ē fika 2, 1, 2, 3 'oku tonu ke 4 ia. 'Ai ke fakatonutonu e 7(3) hono 2, tonu ke liliu ia 7(4), 'a ia ko e kupu 7(4). Tatau pe e Tongá mo e fakapālangí 'a ia ko e mahalo ko e taimi ia na'e uku toutai loloto mahalo e 'Eiki Minisitā 'ikai ke ne fakatokanga'i e me'a ko ē. Ka ko e kole atu pē ke ki'i fakatokanga'i ange ē ke liliu 'a e kongā ko iá ke na tatau.

Ko e kongā 'e tahá 'Eiki Sea ko e kupu ko eni felāve'i pea mo e peesi 18, peesi 18. Ko e fakatonga'i ko eni e fo'i lea ko e *Honorable* Samiu Vaipulu pea 'asi ia Minisitā 'okú ne tokangaekina 'a e Toutai Le'oleó. Ko u kole atu, hangē kiate au ko e fakatonga ko e Minisitā Le'ole'o 'okú ne tokangaekina e toutai. Hangē kiate au ko e mahino ange ia 'a e me'a ka 'oku 'ikai ke pehē ko e Minisitā 'okú ne tokanga'i e Toutai Le'ole'o.

'Oku ou tui ko e kole atu pē 'Eiki Minisitā ko u 'ilo 'oku 'ikai ko e Feitu'u na ia na'a ke fakatonga'i ko u tui ko e tokotaha na'a ne fakatokanga'i ko ia na'a ne 'ai e me'a ko iá. Ko e hokó Sea ko u 'ilo 'e toki 'i ai e fehu'i ia 'e 'ohake 'e hoku kaungā Fakafofonga ki he tēpile

‘uluakí, peesi 19. Ke makatu’unga ko ē ngaahi totongí ka ko u tuku ia he taimí ni ‘e toki ‘ohake e ngaahi fehu’i ia.

Pe ko e hā e makatu’unga ‘oku ‘i ai ko ē ‘etau ngaahi totongi tautautefito ki he ngaahi kautaha vaka ko ē ‘oku nau ‘oatu ko ē laisení. Mahino he taimi ní ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’unga totongi ‘i he’enua tohi maí, Pea ‘ikai ngata aí ko hono fakafo’ou pea ‘oku mahino pe heni peseti ‘e 5 ‘enua toutaí ‘oku ‘omai. Ko u tui ‘oku ‘i ai e fiema’u ia heni ko e hā ha fakafuofua kuo ma’u ‘e he Feitu’u na. Ngaahi vaka ko ení ko e hā e lahi e mahu’inga ‘o e ika ‘oku nau o mai ‘o toutai’i he fonuá ni. Pea ko e hā ‘ene tu’u ko ē he lolotonga ní ko e fiha ‘oku tau ma’u mai mei aí. ‘A ia ko e fanga ki’i fehu’i te u tuku pe ‘e au ki he kau Fakafofongá ke nau toki ‘ohake.

Ka u hoko atu au ki he fanga ki’i me’a pe ko eni Sea ko e peesi 26, ‘a ia ko e foomu hono 2, tēpile hono 2. Kole pē ‘e au Sea ke ki’i vakai’i ange ‘i he fakatonga ko ē e fakaiiki ‘o e ‘o’oná. ‘Oku fetō’aki ‘i he ngāue ia, ‘i he fakatonga’i eni ia ko e fakaiiki, ‘oku ‘i ai e fakaiiki. Ko eni ia ‘oku ‘asi tu’o ua e fakaiiki, ‘a ia ‘oku ‘asi pe ia he fika 2,

**‘Aisake Eke:** Fakaiiki iiki. Ka ‘oku ‘asi tonu ‘i loto ia hē fakaiiki, ‘a ia ko u kole pē ke toki fakatonutouange ‘a e me’a ko íá.

Pea ha’u ai ki he kupu 4 ‘a e foomú pē, ko e kimu’a ko ē he 5 ko e ngaahi makatu’unga koe’uhí ke tatau mo e fakapalangí ko e *other conditions*. Ko e ngaahi makatu’unga kehe, kole pe ke tñaki atu pē kehé ki he me’a ko ia Sea ke fakalahi atu ki ai.

### **Fakatonutonu ki he tepile 2 ke fenāpasi fakatonga mo e fakapālangi**

Ko e kongá hono hokó ha’u ki he tēpile 2 fakamolemole. ‘A ia ko e tēpile 2, peesi 34 ia, ‘oku kei fetō’aki heni e fakapālangí mo e fakatongá. Ko e ‘asi ko ē ki heni ‘a ia ‘oku tatau pe fakaiiki ko e ki’i lave ko ē fakaiiki ke fai pehē kotoa ia ki he fo’i lea ‘oku ‘asi ai e fakaiiki ‘i he ki’i lao tu’utu’uni ko ení.

Ko e ‘asi ko ē ‘i he fakatongá ko e ‘ofisa ko ē ‘oku ma’u mafai ko e *CEO* pe ko e ‘Ofisa Pulengāue ma’á e Toutaí. ‘Asi ia ko ē he fakapālangí peesi 30 ko e ‘Eiki Minisitā ia, ‘a ia ko ‘eku ‘eké ko hai ko ā ‘oku me’a. Ka ‘oku mahino ia lave’i e anga e fokotu’utu’u e ki’i laó ko e ‘Eiki Minisitā ia ‘okú ne ma’u ‘e ia e mafai ke ne ‘oange ko ē laiseni ngaahi vaka mei mulí. Ko e pule ko ē ngāue hení, fanga ki’i vaka lolotonga, fanga ki’i vaka ko ē toutai Tongá. ‘A ia ko u kole fakatonutonu e me’a ko íá he ‘oku fepaki e fakapālangí ia mo e fakatonga hení ‘i he Kupu ko íá.

### **Ke tamate’i fo’i fakalea ‘e taha he fakaletiō ‘i he kupu 3 foomu 5**

Ko e kupu 35, peesi 35, foomu 5, tēpile 2 ko e kongá ko ena ‘i lalo taupotu tahá ‘a e ‘asi ko ē hingoa ‘o e vaká pea mo e faka’ilongá. ‘Oku ‘asi tu’o ua e fo’i lea ai ko e **fakaletiō**, ‘a ia ‘oku ‘asi ia faka’ilonga fakavaha’a Pule’anga ki he fetu’utaki fakaletiō fakaletiō. ‘Ai ke to’o e fo’i fakaletiō ‘e 1, ko ena he ko ē. ‘Oku ‘asi tu’o 2 e me’a ko íá Sea, tukukehe Sea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘asi tu’o ia pe ko ha me’a. Ko u tui pē ‘oku tonu ke fai ha vakai ki ai ‘oku tonu ke ‘asi tu’o 1 pe ia ‘i ai.

### **Fakatonutonu ki he tēpile 2 foomu 6**

‘Io, ko ‘ene ha’u ko ē ki he peesi tēpile 2, foomu 6 ko e ‘ai pe ia, peesi 40 ko e fo’i lea ko eni ko e faka’atā. ‘Oku tonu ia he ‘asi e ngaahi lea kimu’á, faka’atā ‘a ia ko e a pea ta pea toloi a. Ko e ngaahi kongā mai pe kau ai e foomu ko eni ‘oku ‘ikai ke toe ‘asi e toloi. Ko u kole atu pe au koe’uhí ke tatau, tonu ‘aupito ‘a mu’a ia. Koe’uhí hangē ko e ‘ulu’i tohi foomu 6 ko e ngofua ki he ...

<010>

**Taimi:** 1555-1600

**‘Aisake Eke:** ... vaka toutai ‘i he ngaahi tahi ‘atā, ‘ikai ko ‘ata, ka ko e ‘atā, ka ‘oku tonu ‘a e ngaahi me’a ia kimu’a, ko ‘eku kole pē au ke toe fakatokanga’i ange ke fakatonutonu koe’uhi ke tatau he ‘oku tonu mai ‘a e ngaahi me’a ia kimu’a, ‘o tatau pē ia mo e peesi 47,

### Fakatonutonu ki he foomu 8 tēpile 2

foomu 8 tēpile 2, ‘oku toe fai ‘a e fepaki ko eni ‘a e ma’u mafai, ko hai ‘oku fakamo’oni ki he foomu ko eni, ‘asi ‘a e faka-Tonga ia ko e pule ko ē toutai, ‘asi faka-palangi ia ko e ‘Eiki Minisitā. Pea ‘oku ou lave’i pē anga ko ē ‘a e mafai ke fakatonutonu mo e me’a ko ia ‘e ‘Eiki Sea Komiti Kakato, koe’uhi kae lava ‘o fenāpasi ‘a e ongo tafa’ako ko ia Sea, ‘oku na fepaki ai.

Ko e ha’u ko eni ki he, ‘a ia na’a ku pehē foki ‘e au na’e tonu ke ‘alu ki’i lao ko eni ‘o kau ia ki hono vakai’i mai ‘e he ‘Eiki Sea he’ene kau ngāue, ka ‘oku sai ai pē a. Ka ko e ha’u ko eni ki he ‘ū peesi ko eni faka-pālangi ‘Eiki Sea fakamolemole, ko e, ‘a ia ‘oku ou ‘osi lave atu pē au ia ‘i he me’a faka-Tonga mo tautefito ngaahi peesi ko ē ‘oku fakamo’oni ko ē hangē ko e faka-pālangi peesi 30, na’a ku ‘osi lave pē au ki ai, kehekehe pē ko hai ‘oku ma’u mafai ko e pule pē ko e Minisitā, he ‘oku kehekehe ai ‘a e faka-pālangi pea mo e faka-Tonga Sea. ‘A ia ko e tatau tofu pē mo ia peesi 43 ko ē he faka-pālangi, ‘a e tō kehekehe ko ia Sea.

Kaekehe Sea ko e ki’i fakahoha’a ia ‘oku ‘oatu ‘i he taimi ni ‘e Sea mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō hoko mai ai pē ‘a Tongatapu 4, ‘oku ou tui pē ko e ‘Eiki Minisitā mo e Pule’anga ‘oku nau tānaki pē ‘a e ngaahi me’a ko ena ‘oku ‘omi ke toki me’a fakataha mai pē. Tongatapu 4.

### Fehu’ia e tokotaha ‘oku mafai ki he foaki laiseni toutai vaka muli

**Mateni Tapueluelu:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu ki he Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea kae ‘oatu pē ha ki’i fehu’i nounou pē Sea fekau’aki mo e lao ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘e ne felāve’i mo e kongā ‘o e ngaahi poini na’e me’a atu ki ai ‘a Tongatapu 5, ‘a ia ‘oku, ko e fehu’i eni ia ‘i he kupu 16, lao faka-Tonga pea mo e kupu 22. ‘A ia ‘oku mahino pē Sea ...

**Sea Komiti Kakato:** Peesi fiha ia ...

**Mateni Tapueluelu:** ‘A ia ko e peesi 14 ‘i he faka-Tonga, kupu 16 ‘o e lao, pea mo e peesi 17, ‘i he kupu 22, ko e mafai eni ki hono foaki ko eni ‘o e laiseni Sea. ‘Oku mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e ongo tu’utu’uni ‘e 2 ‘oku ‘omai mei he Potungāue Toutai, ko e taha ‘oku fekau’aki ia mo

hono faama'i 'o e ika, pea taha 'oku fekau'aki ia mo hono foaki 'o e ngaahi laiseni 'o e vaka toutai, kau ai pē 'oange ko ē 'o a'u ki he tahi loloto.

Sea 'oku fai ai 'a e fehu'i ko eni, ko hono 'uhingá ko e mafai, 'oku ha ia 'i he tu'utuuni ko eni ko ē 'a e faama, 'a ia 'oku toloi foki. Ko e ngaahi laiseni 'oku foaki kotoa pē ia 'e he *CEO* kae fai 'a e tangi ki he Minisitā pea a'u ai ki he Kapineti. Ko e *Regulation* pē ko e tu'utu'uni ko eni ki hono foaki ko ē 'o e laiseni ki he toutai, 'oku hā ko e foaki ko eni ko ē 'o e laiseni 'i he kupu 16 'oku 'i he Minisitā ia, 'a ia kuo pau ke fa'o ia 'i he sila *envelope* 'o 'ave ki he 'Eiki Minisitā, tatau pē ia pea mo e kupu 22.

Ko e ki'i fehu'i pē ia Sea pē 'oku mahino pē ia ko e anga e me'a 'a e Minisitā ko e anga e 'enau fokotu'u 'a e lao, ka 'e lava nai Sea ke fakakaukau'i 'i he kaha'u ke lava ke fakama'opo'opo ke tatau pea *harmonize* pea mo 'enau tu'utu'uni ko ē taha 'a ē ko ē 'e toe fakahū mai pē, ke foaki 'e he *CEO* 'a e laiseni kae fai 'a e tangi ki he Minisitā, pea toki hoko ai ki he Kapineti.

'Oku hā ia 'i he tu'utu'uni ko ia Sea 'oku 'i ai 'enau *appeal process*, pē ko e founa tangi, ka ko e ki'i fehu'i hoko ia 'oku ou 'oatu ai ki he 'Eiki Minisitā Toutai, pē 'oku 'i ai ha founa pehē 'i he tu'utuuni ko eni, ki hono foaki ko ē 'o e laiseni ki he ngaahi vaka toutai pē 'oku 'i ai ha fa'unga 'o ha tangi 'o kapau 'e 'ikai ke ma'u 'e te laiseni, pea fai ai ha *for appeal process* e.

'Eiki Sea ko e 'uhinga ia 'a e ki'i fakafehu'i atu 'i he ongo kupu ko ia, 'e lava 'a e Pule'anga 'o tokoni mai ai pea toki fai ha hoko atu. Mālō 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō kupu, 'io 'Eiki Minisitā ...

## **Poupou Pule'anga ki he ngaahi fakatonutonu Tongatapu 5**

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai:** Mālō 'aupito. Ko e me'a fekau'aki ko eni mei he ngaahi fakatonutonu ko eni mei a Tongatapu 5, 'oku mo'oni 'aupito pē ia, pea ko e me'a ko ē ke mou mea'i na'e 'osi fakafoki eni ke toe fakatonutonu mai, pea ko eni 'oku kei paasi mai pē, 'o tatau, ka ko e, ko e taimi ko ē 'oku fakatonutonu ai 'a e kalake ko u kole ke liliu pē 'i he taimi ko ia he ko e ngaahi fo'i me'a mahino hē...

<005>

**Taimi:** 1600-1605

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai:** ...Kae hokohoko atu ai pē 'a e fakatonutonu pea ko 'ene lave ko ē kimu'a ki he Lao 'oku fekau'aki mo e ngaahi Tu'utu'uni. Ko e savea ia 'oku ma'u ko ē 'e he potungāue.

**'Eiki Minisitā Lao:** Sea ko 'eku ki'i tokoni pē mu'a ki he Minisitā e Toutai.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** 'Io me'a mai e 'Eiki Tokoni Palēmia.

**'Eiki Minisitā Lao:** 'Io 'oku mo'oni 'a e fehu'i ko ē 'a Tongatapu 4 'oku 'i ai 'a e *appeal process*.

**Māteni Tapueluelu:** Sea 'a ia 'oku ngali tatau pē ia pea mo e Tu'utu'uni kehé 'o fou pē ki he Minisitā pea mo e Kapineti pē 'oku 'i ai ha sino makehe ia? Kātaki pē Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Lao:** Ko ia ko e *appeal process* ia ‘oku pau ke fou ki he Minisitā pea faka‘osi ki he Kapineti Sea.

### **Tokanga ki he mafai ‘oku ‘ikai ko e Minisitā ‘oku ne foaki e kole laiseni**

**Māteni Tapueluelu:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ko e me‘a ia ko ē na‘a ku fai ai ‘a e fehu‘i Sea ‘e falala‘ia pea tonu pasika ‘a e *appeal process* ia ko ia kapau ‘oku ‘ikai ke kau e Minisitā he foaki laiseni, ka ko e kupu 16 mo e kupu 2 ‘oku ‘asi ai ko e Minisitā ia ‘oku ne foaki e laiseni. Ko e taimi ia ko ē ‘e toe ki‘i fihī ai Sea ‘o kapau ‘e toe fai pē ‘a e tangi ki ai pea toki hoko atu ai ki he Kapineti. Ko e anga ia ‘o e fakakaukau ‘oku mau hanga ‘o ‘oatu Sea kae tuku atu pē ki he Hou‘eiki Pule‘anga ke nau hanga mu‘a ‘o fakakaukau‘i ia ‘a e tu‘u ko ē ‘a e Lao he ‘oku pēhē ko e anga ia ‘a e tu‘u ‘a e Lao ‘o fua tatau ki ai ‘a e *Regulation* ia.

Ka u ‘oatu pē mu‘a mo enī Sea ko e fehu‘i pē ke kātaki pē mu‘a ‘a e Hou‘eiki Pule‘anga ‘o tokoni mai pē ko ‘ene paasi pē ‘a e *Regulation* ko ‘ene ‘alu ia Sea.

### **Tokanga ki he tautea ki hono maumau‘i e Tu‘utu‘uni**

Ko e Tu‘utu‘uni 25 ‘a ia ‘oku fekau‘aki enī Sea pea mo e tautea ka ko e tautea fakalukufua ki hono maumau‘i ‘o e ngaahi Tu‘utu‘uni ‘oku ne ‘omai fakalukufua pē Sea he ‘oku pa‘anga ‘e 250,000 ka ‘i ai ha ni‘ihi te nau maumau‘i ‘a e Tu‘utu‘uni ko enī pē ko e laiseni mo hono ngaahi makatu‘unga pē ko e *conditions*. Ko e ki‘i fehu‘i pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Lao angalelei pē mu‘a ‘o tokoni mai, kapau leva he ‘ikai ke totongi he ‘ikai ke lava ha taha ‘o totongi ia he ko ‘ene tu‘u pē ia fo‘i Tu‘utu‘uni ko e pa‘anga ‘e 250,000 pea ngata ai, pea kapau leva he ‘ikai ke ‘ikai ke ‘i ai ha kautaha pē ko ha ni‘ihi te ne lava ‘o totongi enī ko e hā leva e *remedy* hoko atu ki ai Sea mālō.

**‘Eiki Minisitā Lao:** Sea ‘oku ou tui pē ‘oku pau pē ke puke ‘ene koloa kapau ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o totongi hono mo‘ua ke tāpuni‘aki e mo‘ua, ka ‘oku fiema‘u pē ke ‘ai e tautea e ngaahi me‘a ko enī ke ma‘olunga koe‘uhī ke malu‘i ‘etau ika ki he kakai ‘o e fonua mālō Sea.

**Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato:** Mālō ko ‘ene ‘asi foki ko ē he Kupu‘i Lao Hou‘eiki ‘oku ‘ikai laka hake ‘i he 250,000 ‘a ia ‘oku ‘uhinga ko e hia foki, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ko e Tu‘utu‘uni ko e Lao ko enī ‘i ha hanga ‘e ha Fakamaau ‘e he Fakamaau‘anga ‘o hilifaki ha tautea?

**‘Eiki Minisitā Lao:** Ko ia Sea, ka ‘e makatu‘unga pē ia ‘i he ‘ātakai ‘o e fakatonutonu ko ē ‘e fai ‘a hono lahi mo e si‘isi‘i ka ‘e lava ‘o a‘u ki he ma‘olunga ko ia ‘o kapau ‘oku fu‘u lahi ‘a e hia ‘oku fakahoko.

**Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato:** Mālō.

### **Poupou ki he Pule‘anga ke lahi e tautea hilifaki ke malu‘i mo fakatolonga e ika**

**Māteni Tapueluelu:** Ko ia Sea ‘oku ou poupou pē au ki he ‘Eiki Minisitā Lao ke lahi ‘a e tautea ko e ‘uhinga ko hono malu‘i ko ē ‘o ‘etau ika he ‘o kapau ‘e ōmai ha ni‘ihi ia ‘o toutai ‘o fe‘unga ia mo ha pa‘anga ‘e 7 kilu pē ko e maumau ha fa‘ahinga Tu‘utu‘uni pea tautea 2 kilu 5 mano pē ia mahalo he ‘ikai ke nau tokanga nautolu ia ‘oku tō noa pē ia ‘i he ola ko ē ‘o ‘enau toutai. Ka ‘oku mau poupou atu pē ke fakapapai‘i ko e tautea ‘e lava ke ne hanga ‘o



fakalotosi‘i‘i ha ni‘ihi mei muli he ‘oku kau ‘a e ngaahi laiseni ‘o e ngaahi laiseni toutai ‘o e ngaahi vaka muli ‘i Tonga ni pē ‘i muli pē ka ko e ‘uhinga ia ‘o e pou pou ‘oku fai Sea ka ‘oku mau tuku atu mu‘a ke fakakaukau ange ‘a e tu‘u ‘etau Lao...

<007>

**Taimi:** 1605-1610

**Mateni Tapueluelu** : ... na‘a lava ke tuku pē ki he *CEO* ke ne foaki ‘a e ngaahi laiseni ko eni kae kamata ‘a e Tangi mo e *Appeal process* ‘a e 'Eiki Minisitā ‘o fai ai ki he Kapineti. Ko e anga pē ia e fokotu‘u atu Sea mo e fakamālō atu he ma‘u faingamālie. Mālō.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Mālō. Ko e fokotu‘u ē ‘oku ai ha pou pou ki ai?

**'Eiki Tokoni Palēmia** : Pou pou pē ki ai 'Eiki Sea. ‘Alu pē ‘a e kole ki he *CEO* pea toki ‘i ai ha Tangi pea ‘ave leva ki he Minisitā. Mālō Sea. ‘Oku tu‘u pehē pē mo e Lao.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Tongatapu 2.

### **Tokanga ki he si'isi'i e totongi ki he fakafou e laiseni toutai**

**'Uhilamoelangi Fasi** : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i me'a si'i pē ‘oku ou tokanga atu ki ai, ko e tokanga atu ki he ngaahi totongi ki hono kasete tēpile 1 he peesi 19. ‘Oku ou tokanga'i ko e kole ‘o e ngaahi laiseni mo e ngaahi fakafou laiseni ‘oku pa'anga pē ‘e 100 Sea. Ko ‘eku ki'i fie ‘ilo pē pē na'e anga fēfē hono fika'i e pa'anga ‘e 100 ko eni. Manatu'i foki ko e ngaahi vaka muli eni ‘oku nau ō mai ‘o fetuku ‘etau ika mo ngāue'aki e hingoa ‘o e fonua ki he ‘enau toutai. Pea ‘i he kuonga ko eni kuo hiki hiki ai e ngaahi totongi kehekehe, ‘oku tonu pē ‘oku ou tui ‘oku tonu pē ke toe fai ha sio ki he ki'i pa'anga ‘e 100 ko eni ko e ki'i pa'anga si'isi'i ‘aupito ia ke fakangofua ‘aki ha vaka ke ha'u ‘o toutai.

Pea hangē ko e totongi mahu'inga ko ia ‘o e toutai, ko e peseti pē ‘e 5 ‘o e mahu'inga ‘o e toutai ‘e tuku mai ki he fonua. ‘A ia kapau ‘e ‘i ai ha vaka ia ko ‘ene toutai ‘ana ia ‘e fakamahu'inga'i e ika ko e pa'anga ‘e 1 miliona, ko e ki'i pa'anga pē 50000 ‘e tuku mai ki he fonua kae ‘alu ia mo e kongā lahi ‘o e pa'anga. ‘A ia ko e me'a ko ia ‘oku ou tokanga ki ai pē ‘e toe lava fai ha sio ki he totongi ke ‘alu fakataha pea mo e kuonga pea mo e taimi ko eni ‘oku hiki ai e ngaahi totongi kehekehe ‘o e ngaahi...

### **Tokanga ki he mamafa ange totongi laiseni kupenga he pa'anga totongi he kole fakafou laiseni vaka toutai muli**

Ko e ki'i me'a ‘e taha Sea ko u tui pē ‘e toki tokoni mai heni ‘a e 'Eiki Minisitā. Na'e fokotu'u hake ‘e he ni'ihī ‘i he *social media* uike kuo ‘osi ‘a e Tu'utu'uni ‘e Potungāue Toutai na'e paasi ‘i Novema ta'u kuo ‘osi ke laiseni e kupenga, kakai ko ia ‘oku ‘i ai honau kupenga ke laiseni. Pea ‘oku ‘asi ai ko e laiseni ko ia ‘o e kupenga ‘oku pa'anga ‘e 300 pē ia. ‘A ia ‘oku mamafa ange hono laiseni ‘ona ha kupenga ha ki'i tangata'eiki ‘oku ‘alu ki tahi ‘o kupenga ‘i he vaka toutai muli ko eni ‘e ha'u ‘o toutai.

**'Eiki Palēmia** : Sea kole pē ke u ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : 'Eiki Palēmia.

### **Fakatonutonu ko e \$100 ia ki he tohi kole laiseni**

**'Eiki Palēmia** : Ko e ki'i *fee* pa'anga 'e 100 ko eni ko ho'o *fee* ia 'oku ke totongi ho'o 'ave ko ē ho'o tohi kole *application*. 'Oku kehekehe 'oku 'ikai ko e *fee* eni ia hono tali. 'Oku kehekehe kapau te mou me'a hifo pē ki lalo he ko e *permit* ki he tahi 'atā 'oku 3000 fakatatau leva ki he *catch* pē ko e lahi ho'o taumāta'u 'a e pa'anga. Ka ko ho'o fakahū pē ko ē ko ē ho'o kole pa'anga 'e 100. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'osi ia ko ē 'a e me'a 'e totongi ha kautaha vaka ko e 'uhinga ia ko ho'o fakahū pē ho'o kole pau ke ke fakahū mo ho'o pa'anga 'e 100 ko e *application fee* ia. Mālō Sea.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Tongatapu 2,

**'Uhilamoelangi Fasi** : Fakamālō Sea fakamālō ki he Palēmia. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai, hono 'ave 'a e laiseni 'oku fu'u kei si'isi'i pē totongi ia ko eni ki he ngaahi vaka muli. Ko e kole pē ke toe fai ange ha sio ki ai he 'oku ai e ngaahi totongi ia e ngaahi me'a kehe 'oku hilifaki ki he kakai totonu e fonua, 'oku ma'olunga 'aupito ange ia 'i he pa'anga ko eni 'oku 'oange 'aki 'a e laiseni 'a e vaka muli ke ha'u 'o toutai fa'iteliha 'i hotau potutahi. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou tokanga ki ai Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

**Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato** : Mālō. 'Eiki Minisitā 'oku toe 'i ai ha'o me'a mai. Mahalo 'oku mahino e me'a ko ē. Mahalo ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 2 ki he me'a ko eni ki he kupenga kuo 'osi tali mai 'e he 'Eiki Palēmia, mo e lau ko eni 'oku kei si'isi'i ka ke me'a mai. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

### **'UHINGA E \$300 E LAISENI KUPENGA KE MALU'I MO FAKATOLONGA ME'AMO'UI 'O 'OSEN**

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai** : 'Oku ou feinga pē ke toe fakamahino atu ki he Fakafofonga 'a e 'uhinga ko eni 'o e 300 ko eni 'oku 'ai ki he kupenga. Ko e totongi 'oku 'alu ia 'o ngata ki he 500 pea ko e 'osi ē 'a e *consultant* pea 'oku, ko e loto ē 'o e fakataha'anga ko ia, ke tukuhifo ki he 300. Ka ko e tefito 'o e Tu'utu'uni ko eni ke malu'i e 'a hotau matātahi he 'oku ngāue hala 'aki hono ma'u 'e he toutai. Ko e mita 'e 300 'oku o nautolu 'o hoko ki he 500...

<008>

**Taimi:** 1610-1615

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai:** ... pea ngata e kupenga toe hoko mo e ngaahi fu'u loa e pea 'oku 'osi muimui'i he Toutai ma'u mo e fa'ahinga ika ko ē 'oku ma'u ai 'oku fu'u valevale 'aupito 'Eiki Sea pea ko e 'uhinga ia ko e feinga ko e feinga malu'i pē 'oku 'ikai ko ha feinga tākaki pa'anga eni pea ko e feinga'i ke fakasi'isi'i 'a e toutai maumau lao mālō.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā. Tongatapu 5.

**'Aisake Eke:** Sea tapu pē mo e Feitu'u na pea mo e ...

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Vave 'etau taimi.

## **Tokanga ki he totongi ma'olalo totongi laiseni koe'uhi ko e o mai kau muli toutai hotau potutahi**

**'Aisake Eke:** Pea mo e Hou'eiki fakataha, Komiti Kakato. Sea ko 'eku 'ai pē 'e au ia 'Eiki Minisitā fakamolemole pē ko e tānaki pa'anga eni ko e o mai eni e fonua e kakai mei muli o mai 'o 'ave 'etau ika pea ko 'etau faka'amu leva ke ha'u mo nautolu 'o 'alu mo ha'anau ika pea tuku mai ha'atau seniti he'etau koloa. 'A ia ko e 'uhinga lahi ia ko ē e fai e sio na'e 'eke 'e Tongatapu 2 pē na'e anga fēfē 'a e ma'u e totongi ko eni pea ko 'eku ki'i fehu'i faka'osi pē 'a'aku ia ko 'eku 'eke pē fakamolemole pē 'a e fakataha 'a e 'Eiki Sea ka ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā kuo 'osi kamata foki eni ia he 2020 'a e tu'utu'uni ko eni. Ko 'eku kole pē na'e 'osi ai ha kautaha muli na'a mou tautea na'e ma'u ha o mai 'o toutai hotau toutai'anga ka na'e 'ikai ke ma'u ha'anau laiseni?

Pea ko hono ua pē pē na'e 'i ai ha ko e hā e tu'unga he taimi ni 'a e ngaahi totongi ko eni mei muli? Tautautefito ki he vaka muli? Ha pa'anga lahi kuo mou, vaka 'e fiha 'oku mou fa'a, koe 'ai pē ke ma'u ha'amau ki'i puipuitu'a ki he me'a ko eni Sea ki he anga ko ē 'etau fo'i lao Sea.

**'Eiki Palēmia:** Tuku pē ke u ki'i tokoni atu pē na'e toki kasete'i e fo'i *Regulation* ko eni 'i he 2022 pea ki he me'a ki he *fee* kapau pē te mou me'a hifo he fika ono ko e 'ū vaka mei muli pē ko e *upfront access fee* 'oku pa'anga 'e 15,000 'Amelika ka 'oku, 'oku hangē pē ko ē ko e me'a 'a e Minisitā Toutai na'e fai pē *consultation* pea fai pē pea mo e ngaahi savea pea ko e me'a eni 'oku tui ki ai 'a e kau mataotao ko eni 'i he toutai 'oku tuku mai ko eni. Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'A Sea ko e ki'i tokoni atu pē ki he ...

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mahalo ki he Fika 5 ko e fakamanatu atu pē hangē ko e fehu'i ko ē pē ne 'i ai ha vaka na'e ma'u ko e fakamanatu atu pē ki he Hou'eiki 'o e Fale ni na'e fakataputapui e fonua ni he Kōviti he meimei ta'u 'e ua. Pea na'e 'ikai ke fai ha toe fe'unu'aki holo ha vaka toutai mo ha me'a ke fakatokanga'i ange pē ia he feme'a'aki ko e toki ava mai pē 'etau kau'āfonua he kongā kimui e ta'u kuo 'osi ka na'e ki'i *pens down* 'i he fo'i ta'u 'e ua pea laka hake ai mālō.

**'Aisake Eke:** Sea tapu mo e Feitu'u na 'oku ou poupu pē ki ai ka ko u kole pē au ki he 'Eiki Minisitā he'ene lekooti he 'oku mahino pē foki na'e ta'ofi 'a e Kōviti ia kae nga'unu holo pē ngaahi fu'u vaka 'i tu'a ka ko 'eku kole pē 'a'aku pē ki he'ene lekooti pē na'e 'i ai ha ni'ihi pehē mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai:** Ko ia 'e 'Eiki Sea ke kole atu ki he Fakafofonga ke tuku ke u ngāue ki ai kae toki fakahoko mai. Mālō.

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Mālō.

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole pē ko 'eku tuku atu pē mu'a e ki'i fakakaukau ko eni na'a me'a e Hou'eiki ...

**Sea Le'ole'o Komiti Kakato:** Me'a mai he kuo 'osi 'etau taimi ka ke ...

## **Fokotu’u ki he Pule’anga ke fakakaukaua mu’a ke hiki hake totongi kole laiseni vaka muli**

**Mateni Tapueluelu:** Fakamolemole pē Sea ko ‘eku fokotu’u ‘a’aku pē ‘e lava ke fakakaukaua mu’a ke hiki kātoa e taki pa’anga ‘e 100 ko ē ‘o 300. Tohi kole ko ē ke fakafo’ou e laiseni vaka muli pa’anga pē ‘e 100. Tohi kole ke fakafo’ou e vaka toutai muli pa’anga 100. Ko e ngaahi pa’anga ‘e 100 kātoa ko ē Sea ‘oku ou pehē kuo laka e, ‘a e kupenga fakalotofonua hono totongi he totongi e ngaahi vaka muli ko eni ki’i fakapotopoto ange ka tahataha hake ‘a e fanga ki’i pa’anga ‘e 100 ko ē Sea ko e ngaahi fu’u kautaha muli kae tuku atu mu’a ki he Hou’eiki ke nau me’a pē ‘o fakakaukau ki ai Sea ka ko e anga ia e fokotu’u mo e pou pou ki he ngāue ‘oku nau fakahoko. Mālō Sea.

**Sea Le’ole’o Komiti Kakato:** Ko e fokotu’u ē. ‘Oku ai ha me’a e Pule’anga ki heni.

**’Eiki Minisitā Lao:** ‘Eiki Sea ko e tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Tuku mu’a ke toe fai pē ha talanoa mo e potungāue he koe’uhí na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha ngaahi vaka toutai ia. Ko e toki kamakamata eni ke ‘alu ‘alu hake ‘a e vaka toutai ‘i Tonga ni na’e ‘osi holo ia mei he vaka ‘e 10 he ngaahi ta’u kuo hili ki he vaka pē ‘e tolu. Pea ko e taimi ni ‘oku lolotonga fakakakekake ‘a e me’a ko ia Sea ke tuku ke fai pē ha toe talanoa pea mo e kau ngāue e Toutai mālō.

**Sea Le’ole’o Komiti Kakato:** Mālō ko u tui au, ‘Eua ko ē ‘oku toe ...

**Lord Nuku:** Tapu pē pea mo e Sea ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia koe’uhí ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao pē ko e ‘uhinga ‘ene pehē mai ke tali si’i ke fai ha talanoa mo e Toutai ka tau toki tali e tu’utu’uni pē kapau ko ia ‘oku pou pou atu ki ai mālō.

**Sea Le’ole’o Komiti Kakato:** Ko ia kuo ‘osi ...

<009>

**Taimi:** 1615-1620

**Sea Le’ole’o Komiti Kakato:** ... ‘etau taimi tau liliu ‘o Fale Alea kātaki. (*Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga*)

**’Eiki Sea:** Tolo e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi. Tau kelesi.

**Kelesi**

(*Fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea*)

<009>

